

"THE STUDY OF FOLK DANCES FROM VARIOUS STATES OF INDIA"

**A Project Submitted to,
VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR
(EMPOWERED AUTONOMOUS)**

**For the Degree of
Master of Arts
In
History**

(स्वायत्त) कोल्हापूर

**By
MISS. SHREYA SURESH DHERE**

**Under the Guidance of
Dr. S. R. Kattimani
Head, Dept. of History,
Vivekanand College, Kolhapur**

2025

**"THE STUDY OF FOLK DANCES FROM VARIOUS
STATES OF INDIA"**

A Project Submitted to,

**VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR
(EMPOWERED AUTONOMOUS)**

For the Degree of Master of Arts

in

History

By

MISS. SHREYA SURESH DHERE

Under the Guidance of

Dr. S. R. Kattimani

Head Dept. of History, Vivekanand College, Kolhapur

2025

प्रतिज्ञापत्र

मी कु. श्रेया सुरेश ढेरे

विवेकानंद कॉलेज कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त) येथे एम.ए. इतिहास भाग-१ वर्गात शिकत असून असे प्रतिज्ञापत्र प्रस्तुत करतो की सत्र III/IV/V च्या अंतर्गत मुल्यांकनासाठी सादर केलेला प्रकल्प भारतातील विविध राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास हा मी स्वतः क्षेत्रभेट घेवून व इतर उपलब्ध प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा आढावा घेवून तयार केला आहे . पूर्वी सदर झालेल्या कोणत्याही प्रकल्प अहवालाची नक्कल करून अथवा इतर कोणाकडूनही लिहून घेवून हा प्रकल्प अहवाल सादर केलेला नाही .

दिनांक: २१/४/२०२५

विद्यार्थ्याची सही: SDher

ठिकाण: कोल्हापूर

विद्यार्थ्याचे नाव: श्रेया सुरेश ढेरे

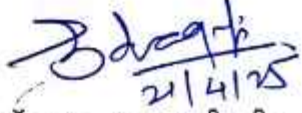
प्रमाणपत्र

असे प्रमाणित करण्यात येते की, विवेकानंद कॉलेज कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त) येथे एम.ए. इतिहास भाग-१ /२ वर्गात शिकत असलेली विद्यार्थिनी कु. श्रेया सुरेश ढेरे हिने सत्र III/IV/V च्या अंतर्गत मुल्यांकनासाठी सादर केलेला प्रकल्प भारतातील विविध राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास हा या विद्यार्थ्यानीने स्वतः तयार केलेला असून, आमच्या माहितीप्रमाणे हा प्रकल्प अहवाल यापूर्वी कोणत्याही पदव्युत्तर पदवीच्या अभ्यासक्रमासाठी सादर झालेला नाही. सदर प्रकल्प अहवाल माझ्या मार्गदर्शनाखाली समाधानकारकरीत्या पूर्ण झालेला आहे.

दिनांक: २७/४/२०२५

ठिकाण: कोल्हापूर

21/4/25
डॉ. एस. आर. कदमीनी
HEAD
DEPARTMENT OF HISTORY
VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR
(EMPOWERED AUTONOMOUS)

प्रस्तावना

नृत्य ही आनंदाची नैसर्गिक अभिव्यक्ती आहे. आनंद व्यक्त करणे, दिवसभराच्या श्रमानंतर संध्याकाळी एकत्र येऊन नृत्य गायनाने विरंगुळा आणि मनोरंजन करणे यातूनच लोकनृत्याचा जन्म झाला. नृत्यातून आपण आपली भावना व्यक्त करू शकतो. या नृत्याला पुढे काही नियम लागू झाले. ज्यांनी स्वतः भोवती शास्त्राचं वलय आणि तंत्राची चौकट निर्माण केली त्या नृत्य शैलीला शास्त्रीय नृत्य शैली म्हणून मान्यता मिळाली. नृत्य हा भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे. २९ एप्रिल हा जागतिक नृत्य दिन म्हणून साजरा केला जातो.

फोटोग्राफी, चित्रकला, गायन, वादन, लिखाण यांप्रमाणेच नृत्य, हा छंद केवळ एक आवड म्हणून न जोपासता व्यावसायिक क्षेत्र म्हणूनही निवडता येतो. या क्षेत्रात मध्ये लोकांने भरपूर नाव कमवले आहे व ते सफल सुद्धा झालेले आहे. भारतीय अभिजात कलांमध्ये नृत्य कलेला फार मोठी परंपरा लाभली आहे. भारतीय नृत्य शास्त्राचा प्राचीन ग्रंथ भरत मुनींनी लिहिलेले नाट्यशास्त्र असले तरी प्रत्येक ठिकाणच्या संस्कृती, परंपरा, लोककला, सामाजिकता यांच्या संयोगाने शास्त्रीय नृत्य परंपरेचे वेगवेगळे प्रवाह निर्माण झाले. देव देवतांपासून, पुराण कथेतून तसेच हजारो वर्षांपासून स्त्री पुरुषांच्या भावभानांचे कलात्मक प्रकटीकरणाच्या सृजनशीलतेची 'नृत्य' ही शक्ती आहे. नृत्यात कारकीर्द करू इच्छिणाऱ्याला नृत्याचा इतिहास व व्यावसायिक पार्श्वभूमी माहीत असावी लागते. नृत्य ही ललित कला आहे. नृत्य म्हणजे नाचणे, या धातूवरून नृत्य, नृत, नर्तन इ. शब्द बनले आहेत. या 'नृत्याच्या अनेकांनी अनेक व्याख्या दिल्या आहेत. अभिनय दर्पण ग्रंथातील एक व्याख्या नेहमी उद्धृत केली जाते. 'रसभाव व्यंजादियुतं नृत्यमितीर्यते।

देव शिव नृत्याचा स्वामी म्हणून ओळखले जाते, याच मूर्ती ला “नटराज” म्हणून संबोधले जाते.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकल्पाचे नाव	पृष्ठ क्र.
1.	प्रतिज्ञापत्र	1
2.	प्रमाणपत्र	2
3.	प्रस्तावना	3-4
4.	उद्दिष्टे	8
5.	व्याप्ती आणि मर्यादा	9
6.	गृहितके	10
7.	संशोधन पद्धती	11
8.	पूर्व संशोधनाचा आढावा	12
9.	प्रकरण 1. लोकनृत्याचा उगम व विकास	13-14
10.	प्रकरण 2. पंजाब राज्यातील लोकनृत्याचा ऐतिहासिक अभ्यास	15-18
11.	प्रकरण 3. हरियाणा राज्यातील लोकनृत्याची ऐतिहासिक माहिती	19-23
12.	प्रकरण 4. राजस्थान राज्यातील लोकनृत्याचा ऐतिहासिक आढावा	24-27
13.	प्रकरण 5. आसाम राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास	28-31

14.	प्रकरण 6. मेघालय राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास	32-34
15.	प्रकरण 7. सिक्कीम राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास	35-37
16.	प्रकरण 8. आंध्र प्रदेश राज्यातील लोकनृत्यांचा ऐतिहासिक आढावा	38-41
17.	प्रकरण 9. केरळ राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास	42-46
18.	प्रकरण 10. तमिळनाडू राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास	47-50
19.	प्रकरण 11. महाराष्ट्र राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास	51-58
20.	प्रकरण 12. गुजरात राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास	59-64
21.	प्रकरण 13. गोवा राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास	65-69
22.	प्रकरण 14. कर्नाटक राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास	70-74
	संश्लेषण	75-99

24.	निष्कर्ष	100-101
25.	संदर्भ साधने	102-103.

उदिष्टे

- ❖ सांस्कृतिक अभिव्यक्ती: लोकनृत्यांद्वारे प्रत्येक राज्यातील लोकांच्या सांस्कृतिक परंपरा, कलेची अभिव्यक्ती आणि सामाजिक जीवनाचा समावेश केला जातो.
- ❖ समाजाची एकता आणि सहयोग: लोकनृत्ये सामूहिक पद्धतीने केली जातात, त्यामुळे समाजातील लोकांमध्ये एकता, सुसंवाद आणि सहयोग वाढतो.
- ❖ धार्मिक आणि पारंपारिक महत्व: अनेक लोकनृत्ये धार्मिक अनुष्ठान, पूजा आणि उत्सवांसोबत संबंधित असतात. या नृत्यांमधून धार्मिक व सांस्कृतिक परंपरेची पुन्हा पुनरावृत्ती केली जाते.
- ❖ आनंद आणि मनोरंजन: लोकनृत्ये एक सामाजिक आणि सांस्कृतिक आनंदासाठी केली जातात. उत्सव, लग्न, व्रत-उत्सवांमध्ये नृत्याचा समावेश असतो.

व्याप्ती आणि मर्यादा

➤ व्याप्ती

राष्ट्रीय आणि स्थानिक स्तर: भारतातील लोकनृत्ये विविध राज्यांमध्ये लोकप्रिय असतात. उदा. पंजाबचे “भंगडा”, गुजरातचे “गरबा”, उत्तरभारतातील “कथक” व “रास” इत्यादी.

सांस्कृतिक कार्यक्रम: लोकनृत्ये शाळा, महोत्सव, सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर केली जातात.

धार्मिक उत्सव: अनेक नृत्ये धार्मिक उत्सवांसोबत संबंधित आहे.

➤ मर्यादा:

समाजातील बदल: पारंपारिक लोकनृत्ये आता आधुनिक काळात कमी लोकप्रिय होऊ लागली आहेत. कधी कधी नवीन पिढी या नृत्यांची महत्त्व कमी करू लागली आहे.

संसाधनांची मर्यादा: लोकनृत्यांचे आयोजन आणि त्याची साधने कमी असू शकतात, आणि त्यामुळे ते अधिक शहरी आणि सुशिक्षित लोकांपर्यंतच मर्यादित राहू शकतात.

सामाजिक भेद: कधी कधी लोकनृत्ये विशिष्ट समाज, जात किंवा वर्गाच्या लोकांपर्यंत मर्यादित असतात. उदाहरणार्थ, काही नृत्ये केवळ शेतकरी वर्गांमध्ये किंवा विशिष्ट समुदायांमध्येच केली जातात.

साहित्यिक मर्यादा: काही लोकनृत्ये इतर परंपरांच्या तुलनेत कमी साहित्यिक असतात, आणि त्यामुळे त्यांची प्रतिष्ठा कमी होऊ शकते.

गृहितके

1. स्थानिक सांस्कृतिक प्रभाव: प्रत्येक राज्यातील लोकनृत्य त्यांच्या स्थानिक संस्कृती, परंपरा, भाषा आणि इतिहासाचे प्रतिबिंब असतात. त्यामुळे विविध प्रदेशांतील लोकनृत्यांच्या स्वरूपात आणि प्रदर्शनात स्थानिक वैशिष्ट्ये आणि सांस्कृतिक प्रभाव स्पष्टपणे दिसतात.

2. धार्मिक आणि अनुष्ठानिक मूल: लोकनृत्यांची सुरुवात आणि विकास मुख्यतः धार्मिक अनुष्ठान, पूजन आणि उत्सवांवर आधारित असतो. या अनुष्ठानांमधून स्थानिक धार्मिक श्रद्धा, परंपरा व सामाजिक जीवनाची झलक मिळते.

3. भौगोलिक व सामाजिक घटकांचा प्रभाव: प्रदेशातील भौगोलिक स्थिती, सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती आणि हवामान या घटकांचा लोकनृत्यांच्या शैली, संगीत, पोशाख आणि प्रदर्शन पद्धतीवर मोठा प्रभाव असतो.

4. आधुनिकतेचा आणि जागतिकीकरणाचा परिणाम: आधुनिक तंत्रज्ञान, शहरीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे पारंपरिक लोकनृत्यांच्या संरचनेत आणि प्रस्तुतीत बदल दिसून येत आहेत. हे बदल नृत्यांच्या मूल स्वरूपावर परिणाम करत असल्याची गृहितक ठेवता येते.

5. सामाजिक एकात्मता आणि ओळख निर्माण करण्याची क्षमता: लोकनृत्य सामाजिक समुदायातील एकात्मता, सांस्कृतिक ओळख आणि वारसा जतन करण्यासाठी एक महत्वाचा माध्यम असल्याचे मानले जाते. या नृत्यांद्वारे समुदायाची सामाजिक बांधणी आणि ऐक्य प्रकट होते.

या गृहितकांवर आधारित अभ्यासातून प्रत्येक प्रदेशातील लोकनृत्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक पैलूंवर सखोल प्रकाश टाकता येऊ शकतो.

संशोधन पद्धती

क्षेत्र निरीक्षण (Field Observation):

विविध राज्यांमध्ये प्रत्यक्ष नृत्य प्रदर्शन पाहून, त्याचे विविध पैलू (जसे की पोशाख, संगीत, वाद्ये, नृत्याची शैली) यांचे निरीक्षण केले जाते.

मुलाखती व ग्रुप चर्चा:

स्थानिक नर्तक, कलाकार, समाजशास्त्रज्ञ व सांस्कृतिक तज्ञ यांच्याशी प्रत्यक्ष संवाद साधून नृत्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संदर्भ समजून घेतले जातात.

दस्तऐवजीकरण:

नृत्यांचे व्हिडिओ, फोटो व ऑडिओ रेकॉर्डिंग करून त्यांची नोंद घेतली जाते जेणेकरून त्याची सखोल अभ्यास करता येईल.

सर्वेक्षण व प्रश्नावली:

लोकसमूहामधून प्रश्नावली घेऊन नृत्याच्या लोकप्रियतेचे, सामाजिक प्रभावाचे व स्थानिक समुदायांमधील सहभागाचे सांख्यिकीय विश्लेषण केले जाते.

सांख्यिकीय विश्लेषण:

जमा केलेल्या डेटा चे विश्लेषण करून नृत्यांच्या स्वरूपातील प्रदेशीय फरक, लोकसहभाग व सामाजिक परिणाम यांचे मोजमाप केले जाते.

पूरुव संशुधनललल आढलवल

अ.शलसुतुीय लेख व पुसुतकलंलल आढलवल

इतुतुलस व वलकलस:

पूरुवीलुलल संशुधनलंलुधुे डलरतुीय लुकनृतुतुलंलुलल उतुपतुी, वलकलस, सलडलऑलक-धलरुीक संदरुध आणल कुषुतुरीय वलशुषतल यलवर वलसुतुत प्रकलश टलकणुतुलत आललल आहुे.

सलंसुकुतलक संदरुध:

अनेक शलसुतुीय लेख, शुधपतुरके आणल पुसुतकलंलुधुे नृतुतुलंलुलल डलधुतुलतून वुतुक हुुणलनुतुल सलडलऑलक डदललंलल, सडुदलतुलतुलल ँकलतुतुेलल आणल सलंसुकुतलक ओळखुीलल अभुतुलस केलल गेलल आहुे.

ड. दसुतऐवऑलकरणलके अभललेख

पुलरलतन नृतुतुलके दसुतऐवऑलकरण:

वलवलध रलऑकीय व शुैकुषणलक संसुथलंलुधुे नृतुतुलंलुलल ऐतुतुललसलक दसुतऐवऑलकरण, छलतुलऑलतुरे, वुललडलओ रेकॉर्डलंग व इतर पुलरलवे संकललत केले गेले आहुेत.

आरुललडुस व सलंसुकुतलक संसुथलंलुलल नुुंद:

रलषुतुरीय आणल सुथलनलक सलंसुकुतलक संसुथलंलुधुे संगुरललत केलेले पुलरलवे व अभललेख संशुधकलंलल सुथलनलक नृतुतुलंलुलल डलरंपरलक डैलुंनल सडऑून घेणुतुलसलठी डदत करतलत.

प्रकरण 1. लोकनृत्यांचा उगम व विकास

लोकनृत्याचा उगम:-

भारतातील लोकनृत्याचा उगम प्राचीन काळातील धार्मिक आणि सामाजिक अनुष्ठानांपासून झाला असून, ते आदिवासी व ग्रामीण समुदायांच्या जीवनशैलीत खोलवर रुजलेले आहे. या नृत्यांनी कृषी, देवपूजा, ऋतूंचे बदल आणि निसर्गाची स्तुती यांसारख्या विविध विषयांना स्पर्श केला आहे. विविध प्रदेशांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे लोकनृत्य प्रचलित आहेत, जसे की पंजाबमधील भांगडा, गुजरातमधील गरबा आणि महाराष्ट्रमधील लावणी, जे त्यांच्या स्थानिक परंपरा, इतिहास आणि सामाजिक ओळख प्रतिबिंबित करतात. कालांतराने राजघराण्यांच्या संरक्षणाखाली ठेवलेल्या नृत्यपद्धतींमुळे आणि आधुनिक काळातील कार्यशाळा, प्रदर्शन व स्पर्धांमुळे या पारंपारिक नृत्यांना नवजीवन प्राप्त झाले असून, ते आजही भारतीय सांस्कृतिक वारशाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून कायम आहेत.

भारतीय लोकनृत्य हे केवळ एक कला रूप नसून ते स्थानिक समुदायांच्या जीवनशैली, धार्मिक श्रद्धा, सामाजिक उत्सव आणि नैसर्गिक वातावरणाशी खोल संबंधित आहेत. ग्रामीण भागातील उत्सव, सण आणि पूजा यांच्यामार्फत या नृत्यांनी आपल्या सामाजिक व सांस्कृतिक ओळखीला आकार दिला आहे.

भारतातील लोकनृत्यांचा इतिहास प्राचीन काळापासून सुरू आहे. ते मुख्यत्वेकरून आदिवासी आणि ग्रामीण समाजातील कृषि, देवपूजा आणि ऋतूंच्या बदलाशी संबंधित धार्मिक अनुष्ठानांमधून उगम पावले.

आदिवासी समाजात नृत्य हा सामाजिक व धार्मिक समारंभांचा अविभाज्य भाग होता. या नृत्यांमध्ये निसर्गाची स्तुती, देवी-देवतांची आराधना आणि सामाजिक संदेश देण्याची तत्वे प्रकट होतात.

लोकनृत्याचा विकास -:

ऐतिहासिक प्रभाव: राजघराण्यांच्या संरक्षणाखाली ठेवल्या जाणाऱ्या नृत्यपद्धतींमुळे काही लोकनृत्यांना विशेष मान्यता मिळाली. या काळात धार्मिक आणि सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये नृत्यांना महत्व दिले गेले.

आधुनिक काळातील बदल:

औद्योगिक व तांत्रिक प्रगतीमुळे शहरांमध्ये लोकसंख्येची हालचाल वाढली, परंतु पारंपारिक लोकनृत्यांचा पुनरुज्जीवनही सुरु झाला. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर या नृत्यांचे प्रदर्शन, स्पर्धा आणि कार्यशाळा आयोजित केल्याने या कलाक्षेत्राला नवजीवन मिळाले. संगीत, वेशभूषा, आणि साजसज्जेत बदल झाले असून, पारंपारिक मूळाला जपत आधुनिकतेचा स्पर्श मिळाला आहे.

समाजातील एकात्मता:

लोकनृत्ये विविध सामाजिक व धार्मिक गटांना एकत्र आणतात आणि समुदायातील ऐक्य व सौहार्द वृद्धी करतात.

परंपरा आणि ओळख:

प्रत्येक प्रदेशाचे नृत्य त्याच्या स्थानिक इतिहास, परंपरा व कथेची कहाणी सांगतात. त्यामुळे ते स्थानिक ओळख व सांस्कृतिक वारसा जपण्याचे महत्त्वाचे साधन ठरतात.

नवीन पिढीसाठी संदेश:

या नृत्यांमधून सामाजिक मूल्ये, नैतिक शिकवण आणि सामूहिक जीवनाची भावना पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवली जाते.

भारतातील लोकनृत्यांचा उगम आणि विकास हा प्राचीन परंपरेपासून सुरु होणारा आणि आधुनिक काळातही पुनरुज्जीवन होणारा सतत बदलता व समृद्ध सांस्कृतिक वारसा आहे. या नृत्यांद्वारे केवळ कला प्रदर्शन होत नाही तर समाजातील ऐक्य, एकात्मता आणि सांस्कृतिक ओळख कायम ठेवण्यास मदत होते. आधुनिकतेच्या झंकेतही या परंपरा जपणे व पुढे नेणे हे भारतीय संस्कृतीचे महत्त्वपूर्ण धडे आहेत.

प्रकरण 2. पंजाब राज्यातील लोकनृत्याचा ऐतिहासिक

अभ्यास

पंजाब राज्यातील लोकनृत्य प्रकारांमध्ये सर्वात लोकप्रिय प्रकार म्हणजे भांगडा नृत्य होय. भांगडा नृत्याचे उत्पत्तिस्थान पंजाब मधील लायलपूर भाग मानले जाते परंतु संपूर्ण पंजाब मध्ये आज भांगडा नृत्याचे सादरीकरण होताना दिसते. हे प्रामुख्याने शेतकऱ्यांचे नृत्य असून गव्हाच्या हंगामात पेरणी झाल्यानंतर कापणी व मळणी होईपर्यंत हे नृत्य केले जाते. बैसाखी हा सण साजरा करताना सुद्धा भांगडा नृत्य हा अविभाज्य भाग असतो. तसेच विवाहप्रसंगी किंवा इतर आनंदप्रसंगी हे नृत्य करण्याचा प्रघात आहे.

नृत्य पद्धती :

भांगडा :

भांगडा हा अत्यंत जोशपूर्ण असा नृत्यप्रकार आहे. या नृत्याची सुरुवात ढोल वाजवून होते. ढोल वाजू लागला की नर्तक गोलाकार उभे राहतात, त्यातील प्रमुख व्यक्ती भांगड्याकरिता सज्ज होऊन गाऊ लागते आणि गाण्याच्या विशिष्ट ठिकाणी नृत्याला सुरुवात होते. प्रत्येक नृत्य हे गीतामध्ये बद्ध असते. नृत्याच्या सुरुवातीला गळ्यात ढोल अडकवलेला एक वादक मध्यभागी उभा राहून दोन काठ्यांनी ढोल वाजवण्यास सुरुवात करतो. त्याच्या भोवती काही नर्तक नृत्याचे नेतृत्व करतात. अधूनमधून ते हाताचा पंजा कानावर ठेवून , पुढे सरसावून पारंपारिक पंजाबी लोकगीतातील 'बोली' अथवा 'धेल' देतात. तेव्हा नृत्यात काहीसा खंड पडतो पण त्यानंतर पुन्हा चढ्या लयीत अधिक जोशात नृत्य सुरू होते. बऱ्याच वेळा नर्तकाच्या हातात काठी आणि रुमाल असतो तर कधी लांब काठी असून तिच्या टोकावर सुशोभित केलेली चिमणी बसवलेली असते. या नृत्यामध्ये गाणे म्हणता म्हणता उड्या मारणे, चक्कर मारणे, निरनिराळ्या कसरती करणे, सवाल-जवाब असे अनेक प्रकार केले जातात. हा नृत्यप्रकार सहा ते सात तासही सहज नाचला जातो. बल्ले-बल्ले, हडीप्पा अशा आरोळ्या मारत केला जाणारा हा जोशपूर्ण असा नृत्यप्रकार सर्व भारतभर लोकप्रिय आहे.

वेशभूषा :-

पंजाबी ग्रामीण लोक या नृत्यासाठी रंगीबेरंगी रेशमी कपडे घालतात. पुरुष लुंगी, कुरता, जरीचे जाकीट, पायात तहमत, डोक्यावर ही पगडी व ही पगडी नाचताना पडू नये. त्यावर रेशमी रुमाल असा वेश करतात तर स्त्रिया पंजाबी कुर्ता, सलवार, ओढणी, केसाला गोंडे लावून दोन लांब वेण्या, हातात बांगड्या, गळ्यात मोठ्या मण्यांच्या लांब माळा, बिंदी असा पेहेराव करतात.

वाद्ये :

ढोलक किंवा ढोल हे भांगड्याचे प्रमुख वाद्य आहे. याशिवाय चिमटा, मोठ्या झांजा, सनई, इत्यादी वाद्येही वापरली जातात.

भांगडा हे मूलतः

पुरुषी नृत्य असले तरी अलीकडच्या काळात स्त्री-पुरुष दोघेही मिळून हे नृत्य सादर करतात.

गिद्धा :-

गिद्धाची उत्पत्ती पंजाबमधील प्रचलित प्राचीन रिंग डान्सपासून झाली असे म्हटले जाते. गिद्धामध्ये पारंपारिक पंजाबी स्त्रीत्व सादर करण्याची पद्धत दिसून येते, जी पोशाख, नृत्यदिग्दर्शन यातून दिसून येते. १९४७ मध्ये भारताची फाळणी आणि पंजाबचे पश्चिम पंजाब (पाकिस्तान) आणि पूर्व पंजाब (भारत) असे विभाजन झाल्यापासून, सीमेच्या दोन्ही बाजूंच्या पंजाबमधील लोकनृत्ये एकत्रित केली गेली आहेत, सादर केली गेली आहेत आणि पंजाबी संस्कृतीच्या प्रतिकात्मक अभिव्यक्ती म्हणून प्रोत्साहन दिले गेले आहे. फाळणीमुळे गिद्धाच्या स्वरूपावर गंभीर परिणाम झाला नसला तरी, गिब श्रेफलर लिहितात की ते पुरुषांच्या भांगड्याच्या महिला नृत्याच्या समकक्ष म्हणून वर्गीकृत केले गेले आहे, जरी ते पूर्णपणे खरे नसले तरी.

१९६० च्या दशकात पंजाबी नृत्यप्रकारांचे संहिताकरण झाल्यानंतर, भांगडा आणि गिद्धा स्पर्धा संपूर्ण पंजाब आणि पंजाबी डायस्पोरामध्ये लोकप्रिय झाल्या आहेत. १९६० च्या दशकापासून पंजाबमधील महाविद्यालयीन स्तरावरील नृत्य मंडळांमध्ये आणि १९९० च्या

दशकापासून अमेरिका, यूके आणि कॅनडामधील दक्षिण आशियाई विद्यार्थी गटांमध्येही पंजाबी नृत्यप्रकारांचा प्रसार झाला आहे.

हे पंजाब प्रदेशातील महिलांचे एक लोकप्रिय लोकनृत्य आहे. हे नृत्य बहुतेकदा रिंग डान्स म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्राचीन नृत्यातून घेतलेले मानले जाते आणि ते भांगडासारखेच उत्साही आहे ; त्याच वेळी ते सर्जनशीलपणे स्त्रीलिंगी सौंदर्य, सुरेखता आणि लवचिकता प्रदर्शित करण्यास व्यवस्थापित करते. हा एक अत्यंत रंगीत नृत्य प्रकार आहे जो भारतातील सर्व प्रदेशात पसरला आहे. महिला हे नृत्य प्रामुख्याने उत्सव किंवा सामाजिक प्रसंगी सादर करतात. या नृत्यासोबत तालबद्ध टाळ्या वाजवल्या जातात, पार्श्वभूमीत वृद्ध महिलांनी सादर केलेले एक सामान्य पारंपारिक लोकगीत असते. गिद्धा हा पारंपारिक पंजाबी नृत्याच्या इतर प्रकारापेक्षा वेगळा आहे कारण त्यात दोन-डोक्यांचा बॅरल ढोल वाजवण्याची आवश्यकता नसते. त्याऐवजी, महिला वर्तुळात उभ्या राहतात आणि टाळ्या वाजवतात. एक प्रमुख महिला बोली (गीत) असे म्हणते की संपूर्ण वर्तुळ पुनरावृत्ती करते. गिद्धा गाण्याचे संपूर्ण स्वरूप या हाक आणि प्रतिसाद स्वरूपात सादर केले जाते. गिद्धामध्ये लैंगिकतेसह महिलांच्या जीवनातील कथा तपशीलवार सांगितल्या आहेत.

झुमर :-

हे पंजाब राज्यातील एक लोकप्रिय आणि पारंपरिक लोकनृत्य आहे. हे नृत्य मुख्यतः पंजाबच्या संध्या आणि पश्चिमेकडील भागांमध्ये प्रचलित आहे. झुमर हा शब्द “झुम” या संस्कृत शब्दावरून आलेला आहे, ज्याचा अर्थ “हालचाल” किंवा “झुलणे” असा होतो. हे नृत्य शारीरिक लयबद्ध हालचाली आणि संगीताच्या तालावर आधारित आहे. झुमर हे पंजाबच्या ग्रामीण जीवनाशी संबंधित असून, मुख्यतः शेतकरी आणि ग्रामीण समाजातील लोक हे नृत्य आनंद आणि उत्साह व्यक्त करण्यासाठी करतात.

झुमर हे प्रामुख्याने पाकिस्तानातील पंजाब प्रांतात उत्पन्न झाले आणि पुढे भारतातील पंजाबमध्ये प्रचलित झाले. याची मुळे ग्रामीण समाजातील शेतकरी आणि कष्टकरी लोकांच्या जीवनात खोलवर रुजलेली आहेत. झुमर हे नृत्य विवाहसोहळे, सण-उत्सव, आणि हंगामाच्या कापणीनंतरच्या आनंददायी क्षणांमध्ये प्रामुख्याने केले जाते.

भांगडा नृत्य (पंजाब)

प्रकरण 3. हरियाणा राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

हरियाणा राज्याचा सांस्कृतिक वारसा अतिशय समृद्ध असून, त्यातील लोकनृत्ये प्राचीन काळापासूनच्या शौर्य, प्रेम, सामाजिक एकात्मता आणि कृषी जीवनाचे प्रतिबिंब आहेत. या नृत्यांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील आनंद, उत्साह आणि जीवनशैली प्रदर्शित होते.

पारंपारिक वैशिष्ट्ये

ग्रामीण मूळ:

हरियाणा मधील लोकनृत्ये मुख्यत्वे ग्रामीण भागात विकसित झाली. शेतकरी आणि कामगार वर्गाच्या जीवनशैलीतून प्रेरणा घेऊन या नृत्यांमध्ये मेहनत, शौर्य आणि उत्साहाचे दर्शन घडते.

उत्सवांशी निगडीत:

लग्न, हॅली, दिवाळी, फसलीचे सण व इतर सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये या नृत्यांचे महत्त्व खूप आहे. प्रत्येक सण आणि उत्सवात लोक या नृत्यांच्या माध्यमातून आपले सामाजिक बंधन मजबूत करतात.

वाद्यांचा सोबती:

पारंपारिक वाद्ये जसे की ढोलक, नगाडा, हारमोनियम यांचा वापर लोकनृत्यांना अधिक रंगीत आणि उत्साही बनवतो.

इतिहास आणि विकास

प्राचीन काळातील प्रेरणा: हरियाणा हा प्राचीन काळापासून शौर्य आणि युद्धकलेशी जोडलेला प्रदेश आहे. योद्ध्यांच्या आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनशैलीतील तेजस्विता आणि गतिमान हालचालींचे प्रतिबिंब या नृत्यांमध्ये आढळते.

लोककथांचा संगमः

लोकनृत्ये ही केवळ नृत्याची कला नसून ती लोककथा, वीरगाथा, प्रेमकथा आणि धार्मिक भावनांचे जतन करणारे माध्यम देखील आहेत. या कथांमधून पुढच्या पिढ्यांना त्यांच्या सांस्कृतिक मुळांची जाणीव होते.

धार्मिक आणि सामाजिक अंगः

काही नृत्य रूपे, उदा. “गुग्गा नाच”, गुग्गा पिराच्या सन्मानार्थ सादर केली जातात. या नृत्यांमध्ये धार्मिक श्रद्धा आणि समाजातील सामूहिक भावना स्पष्टपणे दिसून येतात

हरियाणा राज्यातील लोकनृत्यः-

हरियाणातील लोकनृत्ये राज्यातील समृद्ध लोककथा आणि परंपरा दर्शवितात आणि लोकांच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचे प्रतिबिंब पाडतात. हे लोकनृत्य लोकांमध्ये एकता आणि एकतेची भावना निर्माण करतात, मग तो सण असो, जत्रा असो किंवा लग्न, जन्म किंवा कापणीचा हंगाम असो, लोक एकत्र येऊन नाचतात आणि आनंद करतात. हरियाणातील काही प्रमुख लोकनृत्ये खाली सूचीबद्ध आहेत.

फाग डान्सः

फाल्गुन महिन्यात शेतकरी हे नृत्य सादर करतात. हे नृत्य पुरुष आणि महिला दोघेही सादर करू शकतात. सादरीकरणादरम्यान महिला रंगीबेरंगी पारंपारिक कपडे घालतात तर पुरुष रंगीबेरंगी पगडी घालतात.

गाणे नृत्यः

सांग नृत्य हे हरियाणाचे एक धार्मिक लोकप्रिय पारंपारिक लोकनृत्य आहे जे खरोखरच त्यांच्या संस्कृतीचे प्रतिबिंबित करते. १० किंवा १२ जणांसारख्या सम संख्येच्या लोकांचा गट ते करतो. या नृत्यात प्रामुख्याने धार्मिक कथा आणि लोककथा दाखवल्या जातात ज्या खुल्या सार्वजनिक ठिकाणी सादर केल्या जातात आणि ते ५ तास चालते. हरियाणाच्या या पारंपारिक लोकनृत्यात क्रॉस-ड्रेसिंग खूप लोकप्रिय आहे, काही पुरुष सहभागी या नृत्यात महिलांच्या भूमिका साकारण्यासाठी महिलांचे वेशभूषा करतात. ‘सांग’ किंवा ‘स्वंग’ म्हणजे

वेष किंवा 'तोतंतूगिरी'. असे मानले जाते की या नृत्यशैलीचा उगम प्रथम किशन लाल भाट यांनी १७५० मध्ये केला होता.

सहावा नृत्य:-

भारतात अनेक ठिकाणी नवजात बाळाचा जन्म मोठ्या आनंदाने साजरा केला जातो. छठी नृत्य हे देखील एक धार्मिक नृत्य आहे, जे या प्रसंगी सादर केले जाते. पण, हे नृत्य फक्त बाळाच्या जन्मावरच केले जाते. बाळंतपणाच्या सहाव्या दिवशी महिला हे नृत्य सादर करतात. हे एक रोमँटिक नृत्य आहे आणि रात्री सादर केले जाते. उत्सवाच्या शेवटी, सादरीकरणासाठी उपस्थित असलेल्या सर्व सदस्यांना उकडलेले गहू आणि हरभरा वाटले जातात.

खोरिया डान्स:-

खोरिया नृत्य हे झुमर नृत्य शैली आणि स्टेप्सच्या विविधतेचे एकत्रित रूप आहे, जे केवळ महिलांनी सादर केले जाते. हे नृत्य हरियाणाच्या मध्यवर्ती भागात लोकप्रिय आहे आणि लोकांच्या दैनंदिन घडामोडींशी आणि कापणी, शेती इत्यादी महत्त्वाच्या घटनांशी जोडलेले आहे. या नृत्यासाठी, कलाकार बारीक सोन्याच्या धाग्याचे काम केलेले स्कर्ट आणि जड ग्रामीण दागिन्यांसह चमकदार रंगाचे बुरख्यासारखे दुपट्टे घालतात. फ्लेर्ड स्कर्टच्या फिरण्याने साध्या हालचालींना आकार आणि रंग प्राप्त होतो आणि या पायऱ्या नंतर वेग वाढवतात.

धमाल डान्स:-

अहिरांची वस्ती असलेल्या गुडगाव परिसरात धमाल नृत्य प्रसिद्ध आहे. या नृत्याची उत्पत्ती महाभारताच्या काळापासून झाली. हे नृत्य फक्त पुरुषच करतात. ते धमालच्या तालावर गातात आणि नाचतात. असे म्हटले जाते की जेव्हा जेव्हा त्यांचे पीक कापणीसाठी तयार असते तेव्हा लोक हे नृत्य करतात. या क्रियेदरम्यान, पुरुष सहभागी अर्धवर्तुळ बनवतात आणि भगवान गणेश, देवी भवानी आणि भगवान ब्रह्मा, भगवान विष्णू आणि भगवान शिव या पवित्र त्रिमूर्तीच्या आशीर्वादासाठी प्रार्थना करण्यासाठी नतमस्तक होतात.

डॅफ डान्स:-

डॅफ नृत्य हे एक हंगामी नृत्य आहे जे प्रामुख्याने शेतकरी वसंत ऋतूच्या आगमनाने भरपूर पिकांच्या स्मरणार्थ सादर करतात. दाफ किंवा एकतर्फी ढोल महिलांनी परिधान केलेल्या दागिन्यांच्या आवाजासोबत संगीत देखील देते.

गुग्गा डान्स:-

संत गुग्गाच्या भक्तांनी या नृत्याला गुग्ग असे नाव दिले. हरियाणातील हे पारंपारिक लोकनृत्य, ज्याला गुग्गा नृत्य म्हणतात, ते केवळ पुरुषच सादर करतात. संत गुग्गा यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ काढलेल्या मिरवणुकीत हे केले जाते. या कार्यक्रमात, भाविक गुग्गा पीर यांच्या सन्मानार्थ आणि स्तुतीसाठी विविध गाणी गाऊन त्यांच्या थडग्याभोवती नाचतात.

ल्यूर डान्स:-

फाल्गुन महिन्यात, ज्याला वसंत ऋतू म्हणूनही ओळखले जाते, मुली लूर नृत्य सादर करतात. या लूर नृत्याचे नाव हरी येथील बांगर प्रदेशातील मुलींच्या नावावरून ठेवण्यात आले आहे.

संवर्धन आणि सादरीकरण:

आजच्या आधुनिक काळातही हरियाणाच्या लोकनृत्यांचे महत्त्व कमी झालेले नाही. सरकारी आणि खाजगी संस्थांमार्फत या पारंपारिक कला प्रकारांचे संवर्धन केले जाते.

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय ओळख:

या नृत्यांच्या माध्यमातून हरियाणा आपल्या सांस्कृतिक ओळखीला जागतिक पातळीवर प्रतिष्ठित करत आहे.

हरियाणा राज्यातील लोकनृत्ये प्राचीन इतिहासाचे आणि सामाजिक जीवनाचे जिवंत दर्शन आहेत. त्यातील उत्साह, शौर्य आणि सांस्कृतिक प्रेमाच्या भावनांनी ते आजही आपल्या ओळखीचा अभिन्न भाग बनले आहेत. या नृत्यांमध्ये इतिहासाची, कलेची आणि सामाजिक एकात्मतेची झलक पाहायला मिळते जी पुढच्या पिढ्यांसाठी प्रेरणादायी ठरते.

गुग्गा लोकनृत्यातील एक क्षण

प्रकरण 4. राजस्थान राज्यातील लोकनृत्याचा ऐतिहासिक आढावा

राजस्थान हा लोककलेचा समृद्ध वारसा असलेला प्रदेश आहे. येथे विविध पारंपरिक लोकनृत्य प्रकार आहेत, जे सांस्कृतिक उत्सव, धार्मिक विधी, लग्नसोहळे आणि विशेष प्रसंगी सादर केले जातात. हे नृत्य प्रकार पारंपरिक वेशभूषा, दागिने आणि संगीत यांसह एकत्रितपणे सादर केले जातात.

राजस्थानमधील प्रमुख लोकनृत्य प्रकार:-

घूमर

घूमर हे राजस्थानमधील सर्वात लोकप्रिय लोकनृत्यांपैकी एक आहे, जे एकेकाळी राजघराण्यातील लोकांच्या मनोरंजनासाठी सादर केले जाते. भिल्ल जमातीने सादर केलेले आणि नंतर राजपूतांसह राजघराण्यातील समुदायांनी स्वीकारलेले, हे महिला सण आणि होळी, तीज आणि नवविवाहित वधूच्या तिच्या घरी आगमन यासारख्या विशेष कार्यक्रमांमध्ये सादर करतात. महिला पारंपारिक पोशाख, घागरा (लांब, फिरणारा स्कर्ट) आणि कांची किंवा चोळी (ब्लाउज) घालतात. या नृत्याला पूर्ण करण्यासाठी चेहरा झाकून ओधनी (पडदा) घालला जातो.

या लोकगीताचे सौंदर्य त्याच्या सुंदर हालचालींमध्ये आहे ज्यामध्ये पारंपारिक वाद्यांवर आधारित पारंपारिक गाणी गाताना हात हलवणे, टाळ्या वाजवणे आणि फिरणे यांचा समावेश आहे. नर्तकांमधील समन्वित हालचाली आणि त्यांचे घुमणारे पोशाख, उत्साही लय आणि संगीतासह, प्रेक्षकांना मंत्रमुग्ध करतात. उदयपूर, कोटा, बुंदी आणि जोधपूर सारख्या ठिकाणी हे खूप लोकप्रिय आहे. अनेकदा तुम्हालाही यात सामील होण्यास सांगितले जाईल.

वैशिष्ट्ये: गोल फिरणे (घूमणे) हा याचा प्रमुख आकर्षण आहे. नर्तिकांची रंगीबेरंगी घागरा-चोली आणि दागिने नृत्य अधिक सुंदर बनवतात.

प्रसंग: तीज, गणगौर, विवाहसोहळे आणि इतर आनंदोत्सव.

प्रसिद्धी: मेवाड आणि मारवाड भागात विशेष प्रसिद्ध.

कालबेलिया

हे नृत्य राजस्थानच्या कालबेलिया जमातीशी संबंधित आहे, जी पारंपरिकपणे सापांशी संबंधित व्यवसाय करते. कालबेलिया हा भारताच्या राजस्थान राज्यातील लोकनृत्य प्रकार आहे. युनेस्को वारसा यादीत याचा समावेश झालेला आहे. राजस्थान येथील सापाचे खेळ सादर करीत असलेल्या गारुडी जमातीतील स्त्री आणि पुरुष सदस्य हा कलाप्रकार सादर करतात.

वैशिष्ट्ये: नर्तिका सापाच्या हालचालीप्रमाणे लवचीक आणि वेगवान हालचाली करतात.

संगीत: 'पुंगी' नावाच्या वाद्याचा वापर होतो, जो साप खेचण्यासाठी वापरला जातो.

प्रसिद्धी: युनेस्कोच्या अमूर्त सांस्कृतिक वारशाचा भाग म्हणून मान्यता.

भवाई नृत्य

हे राजस्थानच्या अत्यंत कौशल्यपूर्ण आणि धाडसी लोकनृत्यांपैकी एक आहे. भवाई, राजस्थानातील एक धार्मिक आणि लोकप्रिय लोकनृत्य, जे सहसा राज्यातील कालबेलिया, जाट, मीना, भिल्ल किंवा कुम्हार आदिवासी समुदायातील महिला सादर करतात. या नृत्यात प्रभुत्व मिळविण्यासाठी अनेक वर्षे लागतात, ज्यामध्ये महिला आठ ते नऊ मातीच्या भांड्या किंवा पितळी घड्या डोक्यावर संतुलित करून नाचतात आणि काचेच्या किंवा पितळी प्लेटच्या बाजूंना (कधीकधी तलवारीची धार देखील) पायांनी फिरवतात. या नृत्यासोबत पुरुष कलाकार हार्मोनियम, सारंगी आणि ढोलक यांसारखी वाद्ये गातात आणि वाजवतात. हे नृत्य सादर करण्यासाठी खूप मेहनत आणि मेहनत घ्यावी लागते. आणि तुम्ही जोधपूर, जयपूर आणि बिकानेरमधील काही सर्वोत्तम सादरीकरणे पाहू शकता.

वैशिष्ट्ये: नर्तिका आपल्या डोक्यावर अनेक मडकी (माठ) ठेवून नृत्य करतात.

कौशल्य: संतुलन राखत विविध प्रकारचे कलागुण दाखवले जातात.

प्रसिद्धी: उदयपूर, नाथद्वारा आणि आसपासच्या भागात लोकप्रिय.

कच्छी घोडी नृत्य-:

हे पुरुषांनी सादर केले जाणारे नृत्य आहे, ज्यात नर्तक काट्या हातात घेऊन आणि घोड्यासारख्या पोशाखात नृत्य करतात.

कच्छी घोडी हे राजस्थानातील शेखावती प्रदेशात उगम पावणारे राजस्थानी पुरुष सादर करणारे एक प्रसिद्ध राजस्थानी लोकनृत्य आहे. हे नृत्य स्थानिक डाकूंच्या कथांना बनावट तलवारबाजीद्वारे सादर करते. पुरुष धोतर, पगडी आणि कुर्ता यांसारखे वेगवेगळे पारंपारिक पोशाख घालतात आणि सजवलेल्या बनावट घोड्यावर स्वार झाल्याचे नाटक करतात. हे संपूर्ण नृत्य शौर्य आणि शौर्याचे प्रतीकात्मक प्रदर्शन आहे. या नृत्याची व्याख्या बासरीने केली आहे. बहुतेकदा लग्न किंवा सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये सादर केले जाणारे हे नृत्य तुम्ही पाहू शकता, विशेषतः शेखावती प्रदेशात, तसेच जयपूर आणि उदयपूरमध्ये.

वैशिष्ट्ये: पारंपरिक वीरगाथा किंवा राजपूत योद्ध्यांच्या शौर्यकथा यातून मांडल्या जातात.

प्रसंग: विवाहसोहळे, मेला आणि उत्सव.

प्रसिद्धी: शेखावाटी आणि आसपासच्या भागात विशेष प्रसिद्ध.

गेर आणि ढोल नृत्य-:

हे पुरुषांनी सादर केले जाणारे नृत्य आहे, विशेषतः होळीच्या काळात. राजस्थानमधील भिल्ल समुदायातून येणारे गायर हे प्रसिद्ध लोकनृत्य आहे. पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही एकत्र नाचतात, ज्यामध्ये आकर्षक हालचाली, पारंपारिक वाद्ये आणि रंगीबेरंगी पोशाख असतात. पुरुष काठी, तलवार आणि बाण घेऊन पूर्ण लांबीचा अंगरखासारखा स्कर्ट घालतात, तर महिला घागरा-चोली घालतात.

लोकसंगीत विविध पारंपारिक वाद्यांवर वाजवले जाते, तर नर्तक घड्याळाच्या काट्याच्या काट्याच्या काट्याच्या काट्याच्या विरुद्ध दिशेने चालतात, शक्तिशाली

ढोलकीच्या तालावर हात फिरवतात. हा नृत्यप्रकार मेवाड प्रदेशात सादर केला जातो. तथापि, दांडी गैर आणि गींदड सारख्या विविधता मारवाड आणि शेखावती प्रदेशात देखील आढळतात.

वैशिष्ट्ये: नर्तक लाल-केशरी वस्त्र परिधान करून मोठ्या ढोलाच्या तालावर नृत्य करतात.

प्रसंग: होळी आणि इतर सण.

प्रकरण 5. आसाम राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

बिहू नृत्य

परिचय:

बिहू नृत्य हे आसाममधील सर्वात प्रसिद्ध आणि सर्वसामान्य नृत्य आहे. हे मुख्यत्वे प्रामुख्याने रोंगाली (बसंत) बिहू, कटिहारी (हिवाळा) बिहू आणि भोगाली (शरद) बिहू या तिन्ही सत्रांमध्ये साजरे केले जाते. बिहू नृत्य हे आसाम राज्यातील प्रमुख लोकनृत्य आहे. आसामचे वैशिष्ट्य आणि संस्कृती असलेल्या बिहू उत्सवांच्या काळात हे नृत्य केले जाते. रोंगाली बिहू, काटी बिहू, माघ बिहू या उत्सवांच्या काळात बिहू नृत्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. एका गटात सादर केल्या जाणाऱ्या या नृत्यामध्ये बिहू नर्तक सहसा तरुण पुरुष आणि स्त्रिया असतात. ही नृत्य शैली वेगवान पावले आणि वेगवान हाताच्या हालचालींद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. नर्तकांचा पारंपारिक पोशाख रंगीबेरंगी असतो आणि लाल रंगाभोवती केंद्रित असतो, जो आनंद आणि उत्साह दर्शवतो.

या नृत्य प्रकाराची उत्पत्ती अज्ञात आहे, तथापि लोकनृत्य परंपरा आसाममधील कैवर्तास, देवरी, सोनोवाल कचारी, चुटिया, बोरोस, मिसिंग्स, राभास, मोरान आणि बोराहिस यांसारख्या विविध वांशिक गटांच्या संस्कृतीत नेहमीच महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. विद्वानांच्या मते, बिहू नृत्याचा उगम प्राचीन प्रजनन पंथांमध्ये आहे जो लोकसंख्येच्या तसेच जमिनीची सुपीकता वाढवण्याशी संबंधित होता.

वैशिष्ट्ये:

- नृत्य करताना स्फूर्ती, उत्साह आणि निसर्गाशी असलेले घट्ट नाते दिसते.
- नर्तक आणि नर्तक्यांच्या कपड्यांमध्ये पारंपारिक रंग, शिवणकाम आणि अलंकार यांचा समावेश असतो.
- संगीतासाठी ड्रम, मृदंग, आणि बाँसुरी यांचा वापर केला जातो.

बागुरुम्बा

परिचयः

बागुरुम्बा हा नृत्य मुख्यत्वे बोडो समुदायाशी संबंधित आहे. बागुरुम्बा हे आसाममधील कचरी (बोडो) समुदायाद्वारे साजरे केले जाणारे एक लोकनृत्य आहे. हे नृत्य विशेषतः एप्रिल महिन्यात वैशाख महिन्यात साजरे होणाऱ्या बैशागुच्या कृषी उत्सवात साजरे केले जाते. बैशागु हे तरुण पुरुष आणि महिलांचे सामूहिक नृत्य आहे. येथे तरुण गमुसा घालतात आणि गळ्यात अर्णाई नावाचा साल घालतात आणि डोक्यावर अर्णाई बांधतात तर मुली दखना नावाचा आदिवासी पोशाख परिधान करतात आणि गावात घरोघरी जातात आणि नाचत आणि गाणी गाऊन उत्सव साजरा करतात.

वैशिष्ट्ये:

- हे नृत्य प्रामुख्याने उत्सव, विवाह आणि सामाजिक समारंभात सादर केला जातो.
- नृत्यातील हालचालीत नाजूक हातवारे, पायाचे लयबद्ध हालचाल आणि आकर्षक नृत्यशैली दिसते.
- पारंपारिक वेशभूषा आणि रंगीत कपडे या नृत्याला आणखी आकर्षक बनवतात

ओजापाली

परिचयः

ओजापाली नृत्याचा संबंध आसामी लोककलेशी आणि पुरातन मिथकीय कथांशी जोडलेला आहे. ओजा-पाली हा आसामचा एक अभिजात नृत्यप्रकार आहे. ओजा-पाली हे प्रत्यक्षात कोरस गायक आणि नर्तकांचे गट आहेत, ज्यामध्ये ओजा हा नेता असतो आणि पाली त्याचे सहाय्यक असतात. नृत्यासाठी एकूण तीन किंवा चार पाली आवश्यक असू शकतात आणि त्यापैकी प्रमुख पालीला दैना पाली म्हणतात. नृत्याव्यतिरिक्त, ते महाकाव्ये आणि पुराणातील कथा सांगणारे लहान झांज देखील गातात आणि वाजवतात. ओजांसाठी एक विशिष्ट पोशाख पद्धत देखील आहे. त्याला बांगड्या, उंटी, अंगठी आणि नूपुरसह पाग-जामा किंवा घुरी घालावी लागते आणि टांगली देखील बांधावी लागते. ओजा-पाली नृत्य पुन्हा तीन प्रकारांमध्ये विभागले गेले आहे.

वैशिष्ट्ये:

- हे नृत्य देवतांच्या कथांचे रूपांतर मानला जातो आणि कथात्मक स्वरूप असतो.
- नर्तकांच्या हालचाली, हातवारे आणि चेहरे यांच्या अभिव्यक्तीतून कथानक मांडले जाते.
- पारंपारिक संगीत आणि वाद्ये यामुळे या नृत्यातील वातावरण जादुई बनते.

देओधानी नृत्य

परिचय:

देओधानी हा नृत्य देखील आसामी समुदायातील एक पारंपारिक नृत्य प्रकार आहे ज्याचे धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व आहे. देवधनी हे आसाममधील एक प्राचीन नृत्य आहे. ते प्राचीन शक्ती धर्माच्या उपासनेचे माध्यम होते. या नृत्यात, एक नर्तक देवीला अर्पण केलेल्या प्राण्यांचे कच्चे रक्त आणि मांस खाऊन देवीला प्रसन्न करण्यासाठी सतत नृत्य करतो. तामेश्वरी किंवा केचैखाती, मनशादेवी इत्यादींच्या पूजेमध्ये हे देवधनी नृत्य महत्त्वाची भूमिका बजावते.

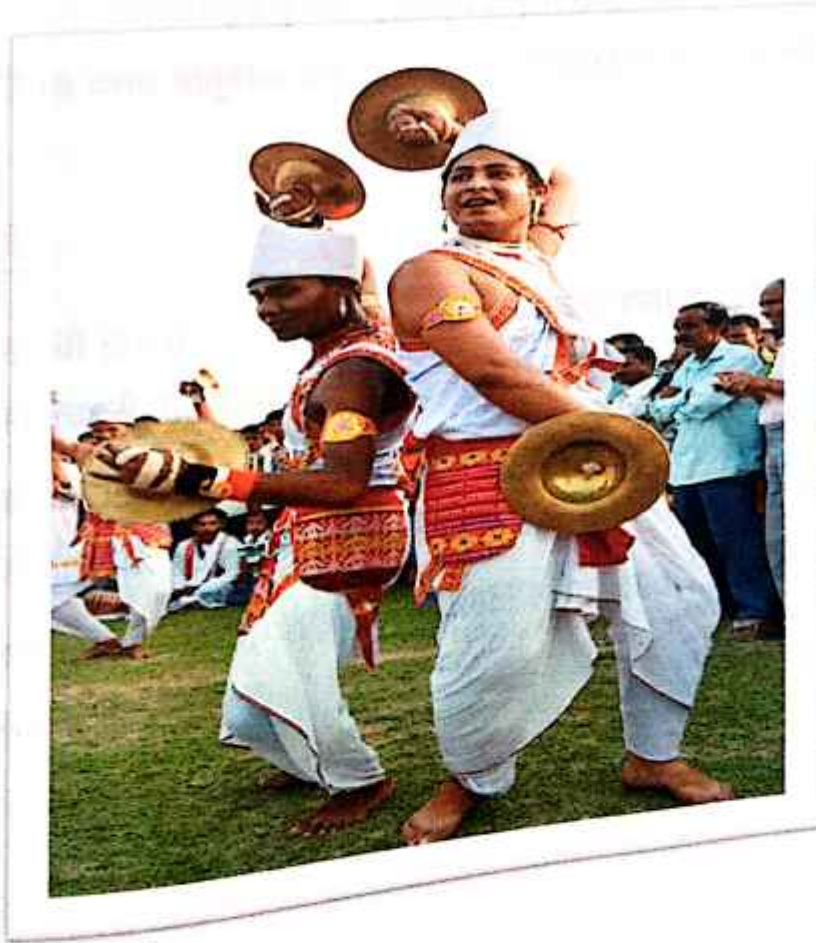
वैशिष्ट्ये:

- हे नृत्य प्रामुख्याने धार्मिक उत्सव आणि पूजासमारंभात सादर केला जातो.
- नृत्याच्या हालचालीत धार्मिक कथांचे प्रतिबिंब, अभंग आणि भक्तीभाव दिसतो.
- पारंपारिक संगीत आणि वेशभूषा यांचा वापर करून या नृत्याची श्रवणीयता वाढवली जाते.

भोरताल नृत्य:-

भोरताल नृत्य हे नरहरी बुर्हा भक्त यांनी विकसित केले आहे असे ज्ञात आहे. ते एक सुप्रसिद्ध सत्रिय कलाकार होते. बारपेटा जिल्ह्यातील हे भोरताल नृत्य राज्यातील शास्त्रीय नृत्य प्रकारातून घेतले गेले आहे असे म्हटले जाते. हे आसाम राज्यातील सर्वात लोकप्रिय नृत्यांपैकी एक आहे.

सादरीकरण— हे नृत्य एका गटात सादर केले जाते. साधारणपणे सहा किंवा सात नर्तक आसामचे भोरताळ नृत्य एकत्र सादर करतात. हे नृत्य मोठ्या गटात देखील सादर केले जाऊ शकते. हे अतिशय जलद तालावर सादर केले जाते. या तालाला 'झिया नोम' असे म्हणतात. हे नृत्य सादर करताना नर्तक झांजांनी सुसज्ज असतात. झांजांच्या वापरामुळे नृत्य सादरीकरण खूप रंगीत दिसते. नृत्याच्या हालचाली अशा प्रकारे डिझाइन केल्या आहेत की त्या काही अतिशय रंगीत नट तयार करू शकतात. हे आसाममधील या नृत्याचे वेगळेपण आहे.

भोरताल नृत्य

प्रकरण 6. मेघालय राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

खासी लोकनृत्य

शाद सुक मिनसियम:

हा खासी समुदायाचा पारंपारिक नृत्य आहे जो मुख्यत्वे धार्मिक उत्सव, लग्नसमारंभ, आणि सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये सादर केला जातो. शाद सुक मायन्सीम हा एक वार्षिक वसंत ऋतूतील नृत्य आहे जो कापणी आणि लागवडीच्या समुद्राचा उत्सव साजरा करतो. शेती चक्र साजरा करण्यासाठी हे नृत्य केले जाते. या नृत्यात मुली आणि मुले रंगीत कपडे आणि दागिने परिधान करतात, त्यांच्यासोबत “तांगमुरी” नावाची ढोलकी आणि बासरी वाजवतात, ज्याला संगीत वाद्यांची राणी म्हणतात.

तथापि, केवळ अविवाहित कुमारी मुलींनाच हे नृत्य सादर करण्याची परवानगी आहे. खासी टेकड्यांमध्ये वसंत ऋतूतील समुद्रात साजरा होणारा हा थॅक्सगिव्हिंगचा एक रंगीत उत्सव आहे.

वैशिष्ट्ये:

- हळवी हालचाल: नर्तक-नर्तकिणींच्या हळव्या हाताच्या हालचाली, मृदू पायांच्या हालचाली आणि समन्वय साधलेले पावलांचे नर्तन.
- संगीत आणि वाद्ये: पारंपारिक वाद्यांचे (जसे की डोंगरसंगीत, ढोलक, वाद्य) संगीत हा नृत्य पार पडतो, ज्यामुळे सांस्कृतिक आनंदाने भरलेली वातावरण तयार होते.
- समुदायाची एकता: हा नृत्य समुदायातील एकात्मता आणि सांस्कृतिक वारशाचा साक्षात्कार करतो.

वांगला नृत्यः

गरो समुदायाचे हे नृत्य, विशेषतः कापणीच्या सणानिमित्त सादर केले जाते. हा नृत्य देवांची कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा आणि नैसर्गिक संसाधनांसाठी आभार मानण्याचा एक मार्ग आहे. वांगला नृत्य हा मुळात वांगला उत्सवाचा एक भाग आहे. हा गारो लोकांचा एक प्रमुख उत्सव आहे जो शरद ऋतूमध्ये कापणीच्या समुद्रानंतर साजरा केला जातो. या उत्सवात “पातीगीपा रांगीपा” देवतेला प्रसन्न करण्यासाठी आयोजित केलेल्या समारंभांचा समावेश आहे, जे सर्व गावांमध्ये आयोजित केले जातात.

महोत्सवाचे चार दिवस आणि रात्री नृत्य आणि आनंदाने पूर्ण होतात. शेवटच्या दिवशी योद्ध्यांचा नृत्य – “शंभर ढोलकींचा नृत्य” – हा एक भव्य देखावा आहे.

वैशिष्ट्ये:

- ऊर्जादायी हालचाली: जोरदार ढोलाच्या थापांवर, नर्तक-नर्तकिणी उत्साही पावलांच्या हालचाली करतात.
- सामूहिक सहभाग: वांगला हा नृत्य सामाजिक संघटन आणि समुदायाच्या एकत्रिततेचे प्रतीक आहे, ज्यात प्रत्येक सदस्याचा सहभाग महत्वाचा असतो.
- पारंपारिक संगीत: या नृत्यामध्ये पारंपारिक गीते, ढोल, आणि इतर वाद्ये वापरली जातात, ज्यामुळे या नृत्याला स्थानिक संस्कृतीची जाणीव होते.

सांस्कृतिक महत्त्व:-

सामाजिक आणि धार्मिक बंधः

मेघालयातील लोकनृत्य केवळ मनोरंजनाचे माध्यम नसून, ते सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक संदेश देणारे असतात.

परंपरेचे संरक्षण:

या नृत्याद्वारे स्थानिक परंपरा आणि सांस्कृतिक वारसा पुढील पिढ्यांना हस्तांतरित केला जातो, ज्यामुळे समाजात एकात्मता आणि अभिमानाची भावना वाढते.

सामाजिक एकता:

उत्सव, विवाह, कापणी, आणि इतर सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये हे नृत्य लोकांना एकत्र आणतात आणि सांस्कृतिक ओळख मजबूती करतात.

लाहो नृत्य

लाहो नृत्य हे मेघालयचे लोकनृत्य आहे. हे ईशान्य राज्य उत्सव, आनंदमय वातावरण आणि संगीतासाठी प्रसिद्ध आहे. हे उत्सव साजरे करण्यासाठी आदिवासी जमाती गटात जमतात. मेघालयातील पन्नर आदिवासींमध्ये लाहो नृत्य प्रकार अतिशय प्रसिद्ध आहे. पन्नर लोकांना रंग आणि संगीत आवडते. हे लोकनृत्य त्यांच्या समृद्ध चव आणि दोलायमान संस्कृतीचे प्रतिबिंब आहे. याला चिपिया नृत्य म्हणूनही ओळखले जाते. या उत्सवांच्या मेळाव्यात लाहो हा महत्त्वाचा भाग आहे. या लाहो नृत्य सादरीकरणात पुरुष व महिला दोघेही भाग घेतात. महिला सहसा रंगीत पोशाखांसह सोने-चांदीचे दागिने घालतसहस हे सहसा स्थानिक कार्यक्रमांमध्ये केले जाते, विशेषतः जेथे स्थानिक संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व केले जाते, आदर केला जातो आणि सादर केले जाते. हे लोकनृत्य वेगळ्या नावाने मेघालयातील हार्प जमातीमध्येही प्रसिद्ध आहे.

प्रकरण 7. सिक्कीम राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

सिक्कीम राज्य विविध सांस्कृतिक गटांचे मिलनस्थळ असल्याने येथे भूतिया, लेपचा आणि नेपाळी समुदायांचे पारंपारिक लोकनृत्य पाहायला मिळतात. या नृत्यांमध्ये धार्मिक श्रद्धा, सामाजिक एकात्मता आणि इतिहासाचे प्रतिबिंब दिसते.

मास्क डान्स

जेव्हा कोणी सिक्कीमच्या संस्कृतीचा विचार करतो तेव्हा लगेचच त्या राज्यातील मुखवटा नृत्याचा विचार येतो. हे सिक्कीमच्या लोकप्रिय सांस्कृतिक नृत्यांपैकी एक आहे आणि ते विविध प्रकारांमध्ये विभागले गेले आहे:

हिवाळ्यात लोसारच्या दोन दिवस आधी, फेब्रुवारी महिन्यात गौथोर चाम केला जातो. रुमटेक चाम हे एक महत्वाचे धार्मिक लोकनृत्य आहे जे तिबेटी कॅलेंडरच्या पाचव्या महिन्याच्या १० व्या दिवशी सादर केले जाते. हा महिना इंग्रजी कॅलेंडरमध्ये जून महिन्याच्या समांतर आहे. हा नृत्यप्रकार रंगीत आहे आणि अनेक यात्रेकरू आणि पर्यटकांना आकर्षित करतो. हे गुरु रिम्पोचेच्या आठ चिन्हांचे प्रतीक आहे. एन्चे चाम हा तिबेटी कॅलेंडरच्या अकराव्या महिन्याच्या १८ व्या आणि १९ व्या दिवशी धार्मिक प्रसंगी साजरा करण्यासाठी केला जाणारा एक नृत्यप्रकार आहे, जो इंग्रजी कॅलेंडरनुसार डिसेंबर आणि जानेवारीच्या समांतर असतो. लामा 'गोम्पा'च्या अंगणात तो सादर करतात.

या नृत्यप्रकाराचे वैशिष्ट्य म्हणजे नर्तकांचे निर्दोष पाऊलखुणा जे भव्यतेने सादर केले जातात. लामांच्या पोशाखात सहज रंगवलेले मुखवटे, धार्मिक तलवारी आणि चमकदार रत्ने असतात. लामा ढोल, तुतारी आणि भिक्षूंच्या मंत्रोच्चाराच्या तालावर सादरीकरण करतात.

याक चाम आणि सिंघी चाम

हे नृत्य तिबेटी स्वरूपात आहे. याक चाम हे याकला एक शक्तिशाली आणि आकर्षक श्रद्धांजली आहे, जो उंच पर्वतांवर मानवाच्या अस्तित्वासाठी एक महत्वाचा प्राणी आहे. सिंघी चाम हे कांचनजंगा पर्वताच्या पाच शिखरांशी जोडलेले आहे. त्यात हिम सिंहाची प्रतिमा आहे, जी राज्याचे एक महत्वाचे सांस्कृतिक प्रतीक आहे.

या नृत्यात याकच्या पोशाखात नर्तक पारंपारिक गाणी आणि संगीतावर सादरीकरण करतात. या नृत्यात याकच्या हालचाली आणि पर्वतांवरील गुराख्यांच्या साध्या जीवनशैलीचे चित्रण केले जाते. सिक्कीमच्या सर्व मठांमध्ये चाम सादर केले जात असले तरी, पेमायांगत्से, रुमटेक आणि एन्चे येथे सादर केलेले नृत्य सर्वोत्तम आहे.

मारुनी

मारुणी हे नेपाळी लोकांचे सर्वात जुने आणि लोकप्रिय नृत्य आहे. हा नृत्यप्रकार दिव्यांच्या सणाशी म्हणजेच दिवाळीशी जोडला गेला आहे. तीन पुरुष आणि तीन महिला नर्तक आहेत, जे बहुरंगी पोशाख आणि जड दागिने घालतात आणि लग्नातही सादरीकरण करतात. धातु वारे हा नृत्याचा एक महत्त्वाचा भाग आहे, ज्याला जोकर म्हणूनही ओळखले जाते. नर्तक 'नौमती बाजा' वाजवतात, जो ९ वाद्यांचा एक ऑर्केस्ट्रा आहे.

लु खांगथामो

लु खांगथामो हे सिक्कीमच्या भूटिया संस्कृतीशी संबंधित एक लोकनृत्य आहे. स्वर्ग, नरक आणि पृथ्वी या तिन्ही जगांमधील सर्व देवता आणि देवतांचा उत्सव साजरा करण्यासाठी आणि त्यांचे आभार मानण्यासाठी हे नृत्य सादर केले जाते. नर्तक कोणत्याही वयोगटातील असू शकतात आणि ते सादरीकरणादरम्यान पारंपारिक दागिने आणि पोशाख घालतात. हे नृत्य विशेषतः घरकाम आणि नवीन वर्षांच्या उत्सवासारख्या प्रसंगी आनंददायी वातावरण निर्माण करण्यासाठी आणि मनोरंजनासाठी सादर केले जाऊ शकते.

ताशी शब्दो

समुदाय: लेप्चा

हे एक युद्ध नृत्य आहे जे लेप्चा योद्ध्यांच्या शौर्य आणि पराक्रमाचे प्रदर्शन करते. या नृत्यात कलाकार पारंपरिक पोशाख आणि शस्त्रे घालून युद्धाच्या हालचालींचे अनुकरण करतात. प्रसंग: ताशी शब्दो हे नृत्य लेप्चा नववर्षाच्या उत्सवादरम्यान सादर केले जाते.

सिक्कीममधील लोकनृत्यांचे वैशिष्ट्य

सांस्कृतिक वारसा जतन:

सिक्कीम सरकार तसेच स्थानिक समुदाय यांनी या पारंपारिक नृत्यांना जतन करण्यासाठी आणि नव्या पिढीत पोहोचवण्यासाठी वार्षिक उत्सव, कार्यशाळा आणि प्रदर्शन आयोजित केले आहेत.

समृद्ध संगीतपरंपरा:

नृत्यांसोबत स्थानिक वाद्य, गाणी आणि पारंपारिक कथांचा संगम अनुभवता येतो ज्यामुळे या नृत्यांना एक अद्वितीय सांस्कृतिक ओळख प्राप्त होते.

धार्मिक आणि सामाजिक संदेश:

या नृत्यांद्वारे न केवळ धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक मूल्ये प्रसारित होतात तर लोकांच्या मनात आनंद आणि उत्साह निर्माण होतो.

सिक्कीमच्या लोकनृत्यांमध्ये विविधतेचा संगम पाहायला मिळतो आणि हे नृत्य त्यांच्या सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक आयुष्याचा एक अविभाज्य भाग आहेत. या नृत्यांच्या माध्यमातून सिक्कीमचा इतिहास, परंपरा आणि लोकजीवनाची समृद्धता स्पष्टपणे उमटते.

प्रकरण 8. आंध्र प्रदेश राज्यातील लोकनृत्यांचा ऐतिहासिक आढावा

प्रत्येक सुट्टी आणि कौटुंबिक समारंभात स्वतःचे वेगळे लोकनृत्य असते जे आनंद आणि आनंद वाढवतात. लोकनृत्य नेहमीच गर्दीत मजा आणि उत्सवासाठी केले जाते. पारंपारिक वाद्यांच्या तालावर, गावकरी एकत्र गातात आणि नाचतात आणि सुसंवाद आणि सौहार्दपूर्णतेचे क्षण अनुभवतात. गोब्बी नृत्य, दंडरिया नृत्य, वीरनाट्यम, बुट्टा बोम्मलू, धिंसा, बोनालू, डप्पू, धमाल नृत्य, मथुरी नृत्य आणि बथकम्मा ही आंध्र प्रदेशातील काही सर्वात प्रसिद्ध लोकनृत्ये आहेत.

कुचीपुडी नृत्य:

आंध्र प्रदेशात कुचीपुडी नृत्याचा उगम झाला. या नृत्यशैलीत नृत्याला सुंदर हावभाव, संगीत आणि संभाषण यांचा समावेश आहे. हे नृत्य योग्यरित्या करण्यासाठी, तुम्हाला गायन, अभिनय, भाषा आणि सैद्धांतिक समज यांची ओळख असणे आवश्यक आहे. कुचीपुडी नृत्यशैली प्रत्यक्षात सिद्धेंद्र योगी यांनी १७ व्या शतकात भक्ती चळवळीदरम्यान विकसित केली होती. 'कुचीपुडी' हे आंध्र प्रदेशातील एका गावाचे नाव आहे जिथे हे नृत्य पहिल्यांदा दिसून आले. ही नृत्यशैली भरतनाट्यमशी लक्षणीयरीत्या मिळतेजुळते आहे.

वैशिष्ट्य: कुचिपुडी हे आंध्र प्रदेशातील सर्वात प्रसिद्ध शास्त्रीय नृत्य आहे. याची उत्पत्ती कृष्णा जिल्ह्यातील कुचिपुडी गावात झाली

.सादरीकरण: या नृत्यात कथाकथन, अभिनय आणि संगीत यांचा समावेश असतो. कलाकार रामायण, महाभारत आणि पुराणांतील कथा सादर करतात.

तंत्र: हातांच्या मुद्रा, पायांच्या हालचाली आणि चेहऱ्यावरील भाव यांचा विशेष वापर केला जातो, ज्यामुळे हे नृत्य प्रभावी आणि अर्थपूर्ण बनते. महत्त्व: हे नृत्य आंध्र प्रदेशाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक मानले जाते.

बुढा बोम्मलू

हे एक पारंपारिक नृत्य आहे जे आंध्र प्रदेशातील पश्चिम गोदावरी जिल्ह्यातील तनुकू भागात प्रसिद्ध आहे. प्रत्यक्षात, बुढा बोम्मलू म्हणजे “टोपली खेळणी”. ही खेळणी वाळलेल्या गवत, लाकडाच्या भुसापासून आणि गायीच्या शेणापासून बनवली जातात. नर्तक विविध प्रकारचे मुखवटे घालतात. तथापि, नृत्य सादर करण्यासाठी फक्त तालवाद्यांचे ताल वापरले जातात.

या नृत्याचे मुखवटे विविध व्यक्तिमत्त्वांचे चित्रण करतात. जरी या नृत्यात काही नाजूक हालचाली आहेत, तरी अशाब्दिक संगीत मनोरंजनाच्या घटकाला चालना देते.

बुढा बोम्मलू नृत्याच्या उत्पत्तीच्या ठिकाणाबद्दल:

पश्चिम गोदावरी जिल्हा हे स्थलांतरित पक्ष्यांसाठी प्रसिद्ध असलेले एक महत्त्वाचे शहर आहे. येथे प्रसिद्ध कोल्लेरू तलाव आहे. नंतर तनाकू हे गोदावरी नदीच्या पश्चिमेला आहे जी आंध्र प्रदेशच्या छातीतून वाहते, जी राज्याला जीवन देणारी नदी आहे.

लोकनृत्य हे युरोपियन वंशाच्या काही विपुल नृत्यांचे प्रतीक आहे आणि १९ व्या शतकात त्यांना लोकप्रियता मिळाली. ते प्रामुख्याने पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण केलेले असल्याने, या नृत्यांना भारतीय चव देण्यासाठी बदल करण्यात आले. बुढा बोम्मलू सारख्या लोकनृत्यांचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे हे नृत्य कधीही कुलीन लोकांपुरते मर्यादित नाही. पण सामान्य लोकांनाही या नृत्यनाट्याद्वारे आत्म-अभिव्यक्तीची संधी मिळाली.

सामाजिक कार्यक्रमांदरम्यान हे लोकनृत्य सामान्यतः सादर केले जात असे आणि बुढा बोम्मलू हे त्यापैकी एक आहे. प्रत्यक्षात या नृत्यनाट्यासाठी मुबलक व्यावसायिक प्रशिक्षण आवश्यक नाही आणि या नृत्यनाट्यात कोणतीही स्पर्धा नाही.

बुढा बोम्मलू नृत्याचा शब्दशः अर्थ :

लाकडाच्या सालापासून, सुक्या गवतापासून आणि गाईच्या शेणापासून बनवलेल्या टोपल्या खेळण्यांचा आहे. नर्तकांना मास्क घालणे आणि त्यांच्या डोक्यावर आणि खांद्यावर मुखवटे घालणे आवश्यक आहे. सतत लयबद्ध शरीराच्या हालचाली बुढा बोम्मलू नृत्याला एक उत्साहवर्धक दृश्य बनवतात.

कोलाटमः

‘कोलाटम’ किंवा काठी नृत्य हे आंध्र प्रदेशातील सर्वात लोकप्रिय नृत्यकथांपैकी एक आहे. याला कोलानलू किंवा कोलकोलनलू असेही म्हणतात. ग्रामीण भागातील उत्सवांमध्ये सहसा सादर केली जाणारी एक ग्रामीण कला, कोलाटम किंवा ही तालबद्ध हालचाली, गाणी आणि संगीत यांचे संयोजन आहे. गुजरातमध्ये याला दांडिया रास, राजस्थानमध्ये गर्भा इत्यादी म्हणून ओळखले जाते. कोलाटम गटात ८ ते ४० कलाकारांच्या गटात नर्तक असतात. कोलाटममध्ये, ८ ते ४० कलाकार जोडीने सादर करतात, काठी मुख्य लय प्रदान करते. नेत्याच्या नेतृत्वाखालील कलाकार दोन वर्तुळात फिरतात, आतील वर्तुळ प्रहार स्वीकारतो तर बाहेरील वर्तुळ ते सादर करतो. कोलाटम प्रेक्षकांना तसेच सहभागींना विविध प्रकारचे मनोरंजन प्रदान करते.

आंध्र प्रदेश राज्यातील प्रकाशम जिल्ह्यात कोलाटमला कोलन्ना देखील म्हणतात. तसेच गोबी, माधुरी, चारी, कुमी हे नृत्य आहेत.

वीर नाट्यम

वीरनाट्यम हे आंध्र प्रदेशातील सर्वात जुन्या नृत्यप्रकारांपैकी एक आहे, ज्याचे धार्मिक महत्त्व खूप आहे. “वीर” म्हणजे शूर आणि “नाट्यम” म्हणजे नृत्य. वीरनाट्यमला “शूरांचे नृत्य” म्हणून ओळखले जाते. वीरनाट्यम हे आंध्र प्रदेशातील पूर्व गोदावरी जिल्ह्यातील द्राक्षरामम प्रदेशातील वीर मुस्ती समुदायाच्या (नाव बदलून वीरभद्रैया असे ठेवले गेले आहे) पुरुषांद्वारे सादर केले जाते.

वीरभद्रियांचा असा दावा आहे की ते वीरभद्रपासून वंशज आहेत, ज्याची निर्मिती भगवान शिव यांनी त्यांची पत्नी सती हिच्या अपमान आणि मृत्युचा बदला घेण्यासाठी केली होती. हे जोरदार नृत्य भगवान शिव यांच्या तीव्र क्रोधाचे चित्रण करते जेव्हा त्यांची पत्नी सतीने अपमान सहन केल्यानंतर आपले जीवन अर्पण केले.

या नृत्यप्रकारात वापरले जाणारे मुख्य तालवाद्य वीरनम (युद्ध-ढोल) आहे, तर इतर वाद्ये तंबुरा, सूलम, डोलू आणि ताशा आहेत. नर्तक या वाद्यांच्या तालावर ताल धरून सादरीकरण

करतात, त्यांच्या घोट्यात, हातात आणि जिभेत तलवारी, भाले आणि त्रिशूळ असतात. नर्तक लांब पावले आणि चपळ हातांच्या हालचाली वापरून नृत्याचे उग्र स्वरूप चित्रित करतात, ज्यामुळे उच्च प्रमाणात भावना प्रकट होतात.

तप्पेटा गुल्लू :

तप्पेटा गुल्लू हा आंध्र प्रदेशातील उत्तर किनारी जिल्ह्यांमध्ये, जसे की श्रीकाकुलम, विजयनगरम आणि विशाखापट्टणममध्ये प्रचलित असलेला एक प्रमुख लोकनृत्य प्रकार आहे. हा नृत्य प्रकार सुरुवातीला मेंढपाळांनी पावसाची देवता गंगम्माला प्रसन्न करण्यासाठी भक्ती नृत्य म्हणून सादर केला होता.

टप्पेटा गुल्लू हे नृत्य साधारणपणे १५ ते २० पुरुष नर्तक गळ्यात ढोल वाजवून, घोट्यात संगीतमय घंटा घालून सादर करतात. ढोल वाजवण्याची लय आणि त्यांच्या पायांच्या सुरांमुळे मंत्रमुग्ध करणारे आणि मंत्रमुग्ध करणारे कलाबाजी निर्माण होते.

प्रकरण 9. केरळ राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

केरळ, ज्याला देवाचा स्वतःचा देश असेही म्हणतात, तो त्याच्या समृद्ध संस्कृती आणि वारशासाठी प्रसिद्ध आहे. स्थानिक लोक त्यांच्या संस्कृतीचे संगोपन करण्याचा एक मार्ग म्हणजे नृत्य. कर्नाटक आणि शास्त्रीय संगीतासह, केरळचे नृत्य प्रकार कधीही कोणालाही मोहित करण्यास कमी पडत नाहीत. केरळमध्ये जवळजवळ ५० वेगवेगळे नृत्यप्रकार सादर केले जातात. महिला आणि पुरुष दोघेही एकत्रितपणे किंवा वैयक्तिकरित्या हे नृत्यप्रकार सादर करतात. केरळमधील बहुतेक पारंपारिक नृत्यप्रकार सोपे आहेत, परंतु त्यामध्ये अनेक अभिव्यक्तींचा समावेश आहे. केरळबद्दल आणखी एक लोकप्रिय गोष्ट म्हणजे येथे कथकली आणि मोहिनीअट्टम ही दोन स्थानिक शास्त्रीय नृत्ये आहेत.

कथकली किंवा कथकळि :

कथकली किंवा कथकळि ही केरळ राज्यातील नृत्यशैली आहे. कथा याचा अर्थ आहे गोष्ट आणि कलीचा अर्थ आहे खेळ. अभिनय, नृत्य आणि नाट्य अशा तीन कलांच्या समन्वयातून हा कलाप्रकार सादर केला जातो. कलाकाराने वेगवेगळ्या प्रकारचे मुखवटे धारण करून संगीताच्या अभिव्यक्तीच्या आधारे गोष्ट सादर करणे असे याचे स्वरूप आहे. यामध्ये आपले भाव आणि मुद्रा यांच्या समन्वयाने पौराणिक कथेचे सादरीकरण तांडव प्रधान नृत्यशैलीच्या आधारे केले जाते. प्रामुख्याने रामायण, महाभारत आणि विविध पुराणे यातील कथा या नृत्याच्या माध्यमातून सादर करण्याची परंपरा आहे. सतराव्या शतकात दक्षिणेतील नर्तक केरल वर्मा यांनी आज प्रचलित असलेल्या या नृत्याचा विचार मांडला. महाकवी वल्लथोल यांना या कलाप्रकाराच्या पुनरुज्जीवनाचे श्रेय दिले जाते. मूक अभिनयातून सादर होणारे व्याख्यानात्मक संगीत नाटक असे याचे स्वरूप प्रचलित दिसते.

वर्णन:

कथकली हे केरळमधील सर्वात प्रसिद्ध नृत्यनाट्य आहे. हे नृत्य पौराणिक कथा, विशेषतः रामायण, महाभारत आणि पुराणांमधील प्रसंगांवर आधारित असते.

वैशिष्ट्ये:

- नर्तकांचे चेहरे रंगीबेरंगी मेकअपने सजवलेले असतात; प्रत्येक रंगाचा विशिष्ट अर्थ असतो (उदा., हिरवा – सात्त्विक पात्र, लाल – क्रूर पात्र).
- वेशभूषा भव्य आणि वजनदार असते, जी परिधान करण्यासाठी तासन् तास लागतात.
- हस्तमुद्रा (हातांच्या विशिष्ट हालचाली) आणि नेत्रांचा वापर करून भावनांचे चित्रण केले जाते.
- संगीतात चेंडा, मृदंगम आणि इतर पारंपारिक वाद्यांचा समावेश असतो.

प्रदर्शन:

कथकलीचे प्रदर्शन सहसा रात्री होते आणि ते काही तासांपासून ते संपूर्ण रात्रभर चालू शकते

सांस्कृतिक महत्त्व:

हे नृत्य केरळच्या कलात्मक आणि आध्यात्मिक परंपरेचे प्रतीक मानले जाते.

मोहिनीअट्टम :

मोहिनीअट्टम हे केरळमधील सर्वात प्राचीन नृत्यप्रकारांपैकी एक आहे. मल्याळममध्ये याचा अर्थ कन्या नृत्य असा होतो. मोहिनीअट्टम हे कथकली आणि भरतनाट्यमचे मिश्रण आहे आणि ते केवळ महिला एकट्याने किंवा गटात सादर करतात.

सादरीकरण करणारी महिला पांढऱ्या आणि सोन्याच्या रंगांच्या चमकदार पोशाखात आणि सुंदर दागिन्यांमध्ये सजली आहे. नर्तकी पारंपारिकपणे तिच्या डोक्यावर चमेलीची माळ घालते. या नृत्यात शास्त्रीय कर्नाटकी गायन संगीताचा समावेश आहे आणि नर्तकी तिच्या सुंदर नृत्य हालचाली आणि मनमोहक अभिव्यक्तींनी प्रेक्षकांना चकित करते.

वर्णनः

मोहिनीअट्टम हे केरळमधील शास्त्रीय नृत्य आहे, जे विशेषतः स्त्रियांद्वारे सादर केले जाते. हे नृत्य सौम्य हालचाली आणि भावपूर्ण अभिनयासाठी ओळखले जाते.

वैशिष्ट्ये:

- लास्य शैलीचा (स्त्रीलिंगी सौंदर्याचा) वापर केला जातो.
- वेशभूषा पांढऱ्या आणि सोनेरी रंगाची पारंपरिक केरळ साडी असते.
- संगीतात मृदंगम, वीणा, बासरी यांचा समावेश असतो.
- हात, पाय आणि चेहऱ्यावरील भावांद्वारे प्रेम, भक्ती यांचे चित्रण केले जाते.

प्रदर्शनः

हे एकल नृत्य म्हणून मंदिरांमध्ये किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमांत सादर केले जाते.

सांस्कृतिक महत्त्वः

हे नृत्य स्त्रीशक्ती आणि सौंदर्याचे प्रतीक मानले जाते.

थेय्यम

थेय्यम हा एक धार्मिक विधी आहे ज्यामध्ये मंत्रांचा दीर्घ जप आणि औपचारिक तयारी असते जी साधारणपणे ८ ते १० तास चालते. या विधीमध्ये कलाकाराच्या अंगावर मुडी (पवित्र शिरस्त्राण) बसवण्यात येते, हा क्षण देवतेच्या शरीरात प्रवेश दर्शवितो असे मानले जाते. या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून, कलाकार मध्यम (ताडी) सेवन करतो, जो वैयक्तिक चेतना दडपतो असे मानले जाते, ज्यामुळे देवताची दैवी चेतना प्रकट होते. ही प्रथा योग वसिष्ठ सारख्या हिंदू ग्रंथांमध्ये आढळणाऱ्या तात्विक संकल्पनांशी जुळते, ज्यामध्ये दैवी घटक (देवता) मानवी शरीरात कसे प्रवेश करू शकतात याचे वर्णन केले आहे, परमाणु पातळीवर पराकाय प्रवेशम् . हिंदू धर्मात देवाची संकल्पना नाही, तर देवथ आणि ब्रह्मची संकल्पना आहे . हिंदू धर्म पारंपारिकपणे देवतांच्या बहुविधतेला मान्यता देतो, ज्यांचा उल्लेख ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश्वरासह ३३ कोटी म्हणून केला जातो, एकवचनी, सर्वव्यापी देवाच्या कल्पनेचे पालन

करण्याऐवजी थेंय्यममध्ये मलबारच्या मंदिरे आणि पवित्र उपवनांशी संबंधित परंपरा, विधी आणि रीतिरिवाजांचा समावेश आहे. या प्रदेशातील लोक थेंय्यमला देवाकडे जाण्याचा मार्ग मानतात आणि म्हणून ते थेंय्यमकडून आशीर्वाद घेतात. केरळमध्ये, थेंय्यम प्रामुख्याने उत्तर मलबार प्रदेशात (सध्याच्या कासरगोड , कन्नूर जिल्ह्यांमध्ये, वायनाडचा मानंतवाडी तालुका आणि कोझिकोडचा वडकारा आणि कोयिलंदी तालुक्यांचा समावेश आहे) केला जातो. शेजारच्या कर्नाटकातील तुलुनडू भागात भूत कोला म्हणून ओळखली जाणारी अशीच एक प्रथा पाळली जाते.

थेंय्यम ऋतू मल्याळम महिन्याच्या थुलमच्या दहाव्या दिवसापासून सुरू होतो (सामान्यतः ऑक्टोबरमध्ये येतो आणि पत्थम-उदयम म्हणून ओळखला जातो) आणि एदवम महिन्याच्या मध्यापर्यंत (सामान्यतः मे आणि जूनच्या शेवटी) सात महिने टिकतो. ऋतूतील शेवटचा कालियाट्टम मदयी कवू आणि कलारिवाथुक्कल भगवती मंदिरात केला जातो, दोन्ही कोलाथिरी राजघराण्याचे कौटुंबिक मंदिर आहेत.

थेंय्याम लोकनृत्याचा इतिहास :

थेंय्यामला खूप मोठा इतिहास आहे. ब्रिजेट आणि रेमंड अल्चिन म्हणतात, “यामध्ये काही शंका नाही की या आधुनिक लोकधर्माचा एक मोठा भाग अत्यंत प्राचीन आहे आणि त्यात नवपाषाण , चाल्कोलिथिक वसाहत आणि अभिव्यक्तीच्या सुरुवातीच्या काळात उद्भवलेल्या वैशिष्ट्यांचा समावेश आहे.” मुचिलोट भगवती , पोट्टन थेंय्याम , काठीवानूर वीरन , विष्णुमूर्ती थ्य्यम , वेट्टाकोरुमाकन आणि श्री मुथप्पन यासह सुमारे 400 प्रकारचे थेंय्याम आहेत

थेंय्यमची उत्पत्ती पूर्वजांच्या पूजेपासून झाली असावी . बहुतेक थेंय्यम देवतांची उत्पत्ती थिया आणि नायर जातींमधून झाली आहे असे आढळून आले आहे. पूर्वजांच्या पूजेचा विधी नंतर आजकाल पाहिल्या जाणाऱ्या विस्तृत नृत्य विधीमध्ये विकसित झाला. त्यात इतर अनेक स्थानिक श्रद्धांचा समावेश आहे.

कुडियाट्टम :

मल्याळम भाषेत “कुडियाट्टम” म्हणजे “संयुक्त अभिनय”, संस्कृत नाट्यप्रयोग आणि कुथुच्या घटकांना एकत्र करते. हे पारंपारिकपणे कुथम्बलम म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मंदिर नाट्यगृहांमध्ये सादर केले जाते. प्राचीन संस्कृत नाट्यगृहातील नाटक वापरणारी ही एकमेव जिवंत कलाकृती आहे. केरळमध्ये याचा हजार वर्षांचा दस्तऐवजीकरण केलेला इतिहास आहे, परंतु त्याचे मूळ ज्ञात नाही. कुडियाट्टम आणि चाक्यार कुथु हे प्राचीन भारतातील, विशेषतः केरळमधील मंदिरांमध्ये नाट्यमय नृत्य पूजा सेवांपैकी एक होते. कुडियाट्टम आणि चाक्यार कुथु हे दोन्ही प्राचीन कला प्रकार कुथुपासून उद्भवले, ज्याचा उल्लेख संगम साहित्यात अनेक वेळा आढळतो आणि त्यानंतरच्या पल्लव, पांडियन, चेर आणि चोल काळातील शिलालेख. कुथुशी संबंधित शिलालेख तंजोर, तिरुविदैमारुथुर, वेदारण्यम, तिरुवरुर आणि ओमामपुलियुर येथील मंदिरांमध्ये पाहिले जाऊ शकतात. ते तेवरम आणि प्रबंदम स्तोत्रांच्या गायनासह पूजा सेवांचा अविभाज्य भाग म्हणून मानले जात होते. या सेवांसाठीच्या कामांच्या लेखकांमध्ये प्राचीन राजांचा समावेश आहे. चोल आणि पल्लव काळात प्राचीन उपखंडात याचे पुरावे आहेत. राजसिंह नावाच्या पल्लव राजाला तमिळ भाषेत कैलासोधरणम हे नाटक लिहिण्याचे श्रेय दिले जाते, ज्यामध्ये रावण शिवाच्या क्रोडाला बळी पडतो आणि त्यासाठी त्याला निर्दयीपणे वश केले जाते ही कथा आहे.

असे मानले जाते की चेर पेरुमल राजवंशातील मध्ययुगीन राजा कुलशेखर वर्मा यांनी कुडियाट्टममध्ये सुधारणा केली, विदुसकासाठी स्थानिक भाषा सुरू केली आणि नाटकाच्या सादरीकरणाची रचना सु-परिभाषित युनिट्समध्ये केली. त्यांनी स्वतः सुभद्राधनंजयम आणि तपतिसंवरण ही दोन नाटके लिहिली आणि एका ब्राह्मण मित्राच्या (थोजन) मदतीने रंगमंचावर त्यांच्या सादरीकरणाची व्यवस्था केली. ही नाटके अजूनही सादर केली जातात. याशिवाय, पारंपारिकपणे सादर होणाऱ्या नाटकांमध्ये शक्तीभद्रचे आस्चार्यचुदमणि, नीलकंठाचे कल्याणसौगंधिका, बोधायणाचे भगवद्‌ज्जुक, हर्षाचे नागानंद आणि भासाचे श्रेय दिलेली अनेक नाटके समाविष्ट आहेत, ज्यात अभिषेक आणि प्रतिमा यांचा समावेश आहे.

प्रकरण 10. तमिळनाडू राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

भारताच्या दक्षिणेकडील राज्य तामिळनाडूमध्ये विविध नृत्यप्रकारांचे सराव केले जातात. तामिळनाडू हे तमिळ लोकांचे घर आहे, जे भारतातील सर्वात जुन्या भाषांपैकी एक असलेली तमिळ भाषा बोलतात. पुरातत्वीय पुराव्यांवरून असे दिसून येते की तमिळकम प्रदेश ३,८०० वर्षांहून अधिक काळापासून वस्ती करत आहे, तमिळ संस्कृतीवर गेल्या काही वर्षांत अनेक प्रभाव पडले आहेत आणि ती वैविध्यपूर्णपणे विकसित झाली आहे. त्याच्या विविध संस्कृतीसह, वैयक्तिक आणि गट नृत्याच्या अनेक प्रकारांचे मूळ या प्रदेशात आहे.

तमिळ साहित्यानुसार, नृत्यप्रकार हे नन कलाईगल (ललित कला प्रकार) चा एक भाग होते ज्यामध्ये संगीत आणि नाटक यांचाही समावेश होता. भरतनाट्यम हा शास्त्रीय नृत्याचा एक प्रमुख प्रकार आहे जो राज्यात उगम पावला. या प्रदेशात अनेक लोकनृत्य प्रकार प्रचलित आहेत, त्यापैकी काहींचे मूळ संगम काळापासून (इ.स.पू. तिसरे शतक) आहे. कुथु ही एक लोकप्रिय नाट्यकला होती ज्यातून नृत्य आणि नाटक एकत्र केले जात असे.

काई सिलंबट्टम :

सिलम्बू हा तांब्यासारख्या धातूपासून बनलेला एक पोकळ पायल आहे जो लोखंडी किंवा चांदीच्या मण्यांनी भरलेला असतो जो परिधान करणारा हालचाल करतो किंवा नाचतो तेव्हा आवाज निर्माण करतो. हे तमिळ संगम साहित्य सिलप्पथिकरमचा आधार आहे. हे सामान्यतः महिला पायावर घालतात आणि तमिळमध्ये कालचिलाम्बू असे म्हणतात ("कल" म्हणजे पाय). याउलट, कैचिलाम्बू हातात धरला जातो ("कै" म्हणजे हात). नृत्यासाठी, नर्तक पायल घालतात आणि नाचताना आवाज काढण्यासाठी हातात सिलम्बू धरतात. हे नृत्य अम्मान सण किंवा नवरात्र उत्सवात मंदिरांमध्ये विशेषतः दुर्गा किंवा काली सारख्या महिला देवतांची स्तुती करण्यासाठी केले जाते.

करकट्टम :

करकट्टम हे एक लोकनृत्य आहे ज्यामध्ये नर्तक डोक्यावर मातीची किंवा धातूची भांडी (भांडे) संतुलित करून शरीराच्या हालचाली करतात. भांडी रिकामी असू शकतात किंवा कधीकधी पाण्याने भरलेली असू शकतात आणि रंगीबेरंगी फुले आणि बहुतेक कडुलिंबाच्या पानांनी सजवलेली असतात, जी तमिळ लोकांसाठी औषधी आणि धार्मिक महत्त्वाची आहे. कलाकार कधीकधी एकमेकांवर थर लावलेली अनेक भांडी घेऊन जाऊ शकतो. हे नृत्य सहसा अम्मानच्या पूजेशी संबंधित असते आणि उत्सव आणि मेळ्यांमध्ये वाजवले जाते. ही कला पारंपारिकपणे महिला साड्या घालत असत. मेकअप केलेले पुरुष कधीकधी कथेचा भाग म्हणून त्यांच्यात सामील होऊ शकतात. २१ व्या शतकात, या नृत्यात लक्षणीय बदल झाले आहेत. कधीकधी महिलांनी लहान स्कर्ट घालून, त्यांच्या मध्यभागाचे आणि चमकदार मेकअपचे प्रदर्शन करून अश्लीलतेसाठी प्रतिष्ठा मिळवली आहे.

सांस्कृतिक महत्त्व:

करागट्टम प्रामुख्याने देवी मरम्मणीच्या उपासनेशी संबंधित आहे. पावन उत्सव आणि ग्रामीण मंदिर सोहळ्यांमध्ये हे नृत्य अतिशय लोकप्रिय आहे.

वैशिष्ट्ये:

कराग सजविण्यासाठी फुलं, झगमगत्या वस्त्रांचा वापर होतो.

नृत्यातील गती आणि लय निसर्गाच्या अनुरूप आणि देवीच्या कृपेची अनुभूती देतात.

कवडीअट्टम :

कवडीअट्टम ही हिंदू देवतांना विशेषतः मुरुगनांना अर्पण करण्याची एक औपचारिक कृती आहे . कवडी (तमिळमध्ये “ओझे” म्हणजे) स्वतः एक शारीरिक ओझे आहे. ही प्रथा कर्ज बंधनावर भर देते आणि कवडी वाहून, नर्तक सहसा बरे होण्याची गरज असलेल्या प्रिय व्यक्तीच्या वतीने किंवा आध्यात्मिक कर्ज संतुलित करण्याचे साधन म्हणून देवांना मदतीसाठी विनंती करतो. साधी कवडी म्हणजे खांद्यावर संतुलित केलेली लाकडी काठी ज्याचे दोन्ही टोकांवर वजन असते, सहसा गायीच्या दुधाचे भांडे ज्याला पाल कवडी म्हणतात . पारंपारिक कवडीमध्ये लाकूड किंवा स्टीलचे दोन अर्धवर्तुळाकार तुकडे असतात जे वाकलेले असतात आणि क्रॉस स्ट्रक्चरला जोडलेले असतात जे वाहकाच्या खांद्यावर संतुलित केले जाऊ शकतात आणि 30 किलो (66 पौंड) पर्यंत वजनाचे असतात. मुरुगनला श्रद्धांजली म्हणून ते बहुतेकदा फुले आणि मोरपंखांनी सजवले जाते, इतर गोष्टींबरोबरच.

नर्तक कातडी, जीभ किंवा गालांना कातडीने टोचून मांसाला एक प्रकारचा त्रास देऊ शकतात. या नृत्यासोबत ढोलकी वाजवली जाते आणि श्लोकांचे जप केले जातात ज्यामुळे त्यांना समाधिस्थ अवस्थेत प्रवेश मिळतो आणि विभूती , एक प्रकारची पवित्र राख संपूर्ण शरीरात पसरली जाते. नर्तक बहुतेकदा स्वच्छता राखून, नियमित प्रार्थना करून, शाकाहारी आहाराचे पालन करून आणि ब्रह्मचारी राहून उपवास करून स्वतःला तयार करतात. ते कवडी घेऊन जातात आणि तीर्थयात्रेला जाताना सहसा उघड्या पायांनी नाचतात.

सांस्कृतिक महत्त्व

मुख्यत्वे थायपुसम सारख्या उत्सवांमध्ये हा नृत्य नाट्यमय आणि धार्मिक भावनेने भरलेला असतो.

वैशिष्ट्ये

नर्तक अत्यंत कठीण आणि दीर्घकालीन तपश्चर्ये पार पाडत, भक्तीभावाने परिपूर्ण असतात.

या नृत्यातील कावडीची सजावट आणि त्यावर ठेवलेल्या प्रतिकात्मक वस्तू धार्मिक कथेची आठवण करून देतात.

मयिलट्टम :

मयिलट्टमचा शब्दशः अर्थ “मोर नृत्य” असा होतो. नर्तक मोराच्या पिसांचा, चमकदार डोक्याच्या कपड्यांचा आणि चोचीसारख्या जोड्यांचा वापर करून स्वतःला वेषभूषा करतात. कलाकार सहसा लाकडी मोराच्या प्रतिकृतीवर बसतात आणि विविध लोकगीते आणि सुरांवर सादरीकरण करतात. मोर हा देवता मुरुगनच्या वाहनाचे किंवा पर्वताचे प्रतीक आहे, जो परावाणी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मोरावर स्वार होतो. हे नृत्य सहसा देव मुरुगनला समर्पित केले जाते आणि उत्सवांच्या वेळी परंपरेनुसार मुरुगन मंदिरांमध्ये सादर केले जाते. नर्तक बहुतेकदा उंच लाकडी तुकड्यांवर उभे राहतात आणि चोची उघडता येतात. नर्तक मोराचे अनुकरण करून हालचाली करतात आणि पक्ष्यासारखे पंख धागा किंवा दोरी वापरून चालवतात.

अशाच प्रकारची इतर नृत्ये आहेत जिथे नर्तक प्राण्यांच्या पोशाखात सजतात, ज्यात कालाईअट्टमचा समावेश आहे जिथे नर्तक बैलासारखे कपडे घालतात आणि कराडियट्टमचा समावेश आहे जिथे नर्तक अस्वलासारखे कपडे घालतात.

सांस्कृतिक महत्त्व:

भगवान मुरुगाच्या भक्तीमध्ये आणि त्यांच्या रूपात मयूराच्या सौंदर्याचे प्रतीक म्हणून हा नृत्य सादर केला जातो.

वैशिष्ट्ये:

नर्तक आकर्षक पोशाख घालून, मयूराच्या पंखांची नक्कल करणारे टोप्या वापरतात. नृत्यादरम्यान सुसंगत संगीत आणि ताल यांच्या मदतीने हा एक नाट्यमय अनुभव तयार होतो.

प्रकरण 11. महाराष्ट्र राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

महाराष्ट्र हे समृद्ध संस्कृती आणि परंपरा असलेले राज्य आहे. महाराष्ट्रात विविध प्रकारचे नृत्य प्रकार आहेत. महाराष्ट्रातील काही पारंपारिक नृत्यांमध्ये लावणी, पोवाडा, दिंडी आणि कला यांचा समावेश आहे. प्रत्येक नृत्याची स्वतःची वेगळी शैली, वेगवेगळे पोशाख आणि संगीत असते. महाराष्ट्राचा नृत्य प्रकार हा राज्याच्या सांस्कृतिक ओळखीचा एक महत्वाचा भाग आहे, महाराष्ट्रातील लोकनृत्य हा एक महत्वाचा विषय आहे. महाराष्ट्र हा सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्न असे राज्य आहे. ग्रामीण भागातून आजही विविध समाजगट ही संपन्नता जोपासत आहेत. समाजाच्या विविध गटांतून तयार झालेली गीते, नाचाचे प्रकार, कविता, संकल्पना यांचा समावेश लोककलांमध्ये होतो. लोकरंगभूमी विकसित झाली.

कीर्तन, दशावतार तसेच गावांमधून होणाऱ्या जत्रा -उत्सवामधून होणारे वगनाट्य, तमाशा, लोकनाट्य, विधीनाट्य, बहुरूपी, डोंबाऱ्याचे खेळ, पोवाडा, गोंधळ, जागरण, कलगीतुरा, लळीत, बहुरूपे, कुडमुडे जोशी, वासुदेव, यात लोककलांमध्ये रंगभूमीची बीजे दिसतात.

लावणी :

लावणी हा महाराष्ट्रातील कलाप्रकार आहे. लावणी कित्येकदा तमाशाचा हिस्सा म्हणूनही सादर करतात. लवण म्हणजे सुंदर. लवण या शब्दावरून लावण्यगीत वा लावणी शब्द तयार झाला आहे. लावणी हा कलाप्रकार शृंगार व भक्ती या रसांचा परिपोष करण्यासाठी पूरक माध्यम समजले जाते. भक्ती रसयुक्त लावणी मागे पडली. 'लास्य' रसाचे दर्शन घडविणारी लावणी हा महाराष्ट्राचा अतिशय लोकप्रिय लोककला प्रकार आहे. लास्य रस म्हणजेच शृंगाराचा परिपोष असणारा रस. लावणी म्हणजे गीत, नृत्य आणि अदाकारी यांचा त्रिवेणी संगम. लावणी ही भारताच्या महाराष्ट्र प्रांतातली लोकप्रिय संगीताची एक शैली आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या लोकसंस्कृतीचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे लावणी होय. लोकशाहीर बशीर मोमीन (कवठेकर) लिखित शृंगार श्रेणीतील लावण्या या विसाव्या शतकाच्या

उत्तरार्धात महाराष्ट्रातील सर्वच प्रमुख लोकनाट्य फडांनी सादर करून लोकप्रियता मिळवली. लावणी ही पारंपारिक गाणे आणि नृत्य यांचे संयोजन आहे. लावणीमध्ये ढोलकी व तुणतुणे या वाद्याचा साथीने सादर केली जाते. लावणी ही ढोलकीच्या शक्तिशाली लयीसाठी प्रख्यात आहे. मराठी लोकनाट्याच्या विकासासाठी लावणीचे मोठेच योगदान आहे. महाराष्ट्र आणि दक्षिण मध्य प्रदेशात लावणी सादर करणाऱ्या स्त्रिया या नऊवारी साड्या परिधान करून लावणी म्हणतात. ही गाणी खटकेबाज, प्रासयुक्त, गेय असतात. तेराव्या शतकापासून महाराष्ट्रात लावणी अस्तित्वात असली तरी पेशवाईत तिला वैभव प्राप्त झाले. लावणीला अलिकडे चांगली प्रतिष्ठा मिळाली आहे. तिचे स्वरूपही बदलले आहे. भारतात विविध ठिकाणी विविध नृत्यशैली अस्तित्वात आहेत. लावणी हा नृत्यप्रकार मुख्यतः महाराष्ट्र या राज्यात बघायला मिळतो.

लावणी लोकनृत्याची उत्पत्ती :

'लावणी'च्या उत्पत्ती विषयी दोन स्वतंत्र विचारप्रवाह आहेत. लावणीचे मूळ संतांच्या विराण्या, गौळणी, बाळक्रीडेचे अभंग यात दिसते. संतांचे संस्कार घेऊन संतांनी म्हणजे शाहिरांनी ज्या विविध रसांच्या रचना केल्या त्यांत लावणीचा समावेश होता. महाराष्ट्रातील संतांचे संस्कार हे संतांवर होते. बाराव्या, तेराव्या शतकात महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात जी आध्यात्मिक क्रांती झाली त्या क्रांतिपर्वात अनेक संत उदयाला आले ते भिन्न जातीपातीचे होते. पश्चिम बंगालचे चैतन्य महाप्रभू, कर्नाटकचे पुरंदरदास, संत मीराबाई, तुलसीदास, महाराष्ट्रातून संत ज्ञानेश्वरांपासून नामदेव, तुकाराम, रामदास, एकनाथ, गोरोबा, सावता, चोखा, कान्होपात्रा, नरहरी अशी अनेक संत मंडळी विविध सामाजिक स्तरातील होती. संतांचा हा कार्यकाळ थेट १७ व्या शतकापर्यंतचा मानला जातो.

त्यानंतर १९ व्या शतकापासून संतांचा म्हणजेच शाहिरांचा उदय झाला. ज्यांत प्रभाकर, रामजोशी, सगनभाऊ, हैबती, अनंत फंदी आदींचा समावेश होता. या शाहिरांनी अनेक गण, लावण्या रचल्या. त्या सर्वच लावण्या शृंगारिक होत्या, असे नव्हे तर भक्तीरसप्रधान, वीररसयुक्त, वात्सल्यरसप्रधानही होत्या. विसाव्या शतकात पुढे बापूराव, कवी बशीर मोमीन (कवठेकर), भाऊ फक्कड, अर्जुना वाघोलीकर, हरि वडगावकर, दगडू बाबा साळी आदी कलावंतांनी गण, गौळणी, लावण्या, कथागीते रचली. या कथागीतांचीच पुढे वगनाट्ये झाली. ज्येष्ठ लावणी कवी बशीर मोमीन (कवठेकर) यांनी तब्बल ५० वर्षे तमाशा सृष्टीला

आपल्या लेखणीतून विविध प्रकारचे मनोरंजनात्मक साहित्य पुरवले. ४००० हून अधिक लावण्या, गण, गवळण, पोवाडे आणि लोकगीतांच्या लेखनातून त्यांनी भरीव असे योगदान दिले आहे. महाराष्ट्र शासनाने बशीर मोमीन कवठेकर यांना सन २०१८ च्या “तमाशासम्राज्ञी विठाबाई नारायणगावकर जीवनगौरव पुरस्काराने” सन्मानित केले आहे.

‘भृंगावर्ती गेय रचना’ म्हणजे लावणी. ‘लावणी’ म्हणजे चौकाचौकांचे पदबंध लावत जाणे. कृषिप्रधान संस्कृतीत श्रमपरिहारासाठी जी गीते गायली जातात त्यांची जातकुळी लावणीसारखीच असते. लावणी शब्दाचे साधर्म्य कृषी संस्कृतीतील पेरणी, लावणीशी देखील जोडली जाते. संत साहित्यानंतरचा काळ हा लावणीचा उदयकाळ मानला जातो.

शृंगारिक लावणीचे एक उदाहरण म्हणून, लावणी कवी बशीर मोमीन (कवठेकर) यांची, १९९० च्या दशकातील, सुरेखा पुणेकर यांनी गायलेली एक लोकप्रिय लावणी खाली उद्धृत केली आहे.

शृंगार करूनी सेज सजविली । रंग महाली चला ।

सजना पुढ्यात घ्याना मला ॥४॥

हि ज्वानी माझी ऐन भराला आली । शरीराचा बदलला रंग, गालावर लाली ॥

मदनाची ही कळी उमलली निसर्गाची त्या कला ॥१॥ सजना.....

लेझीम :

लेझीम हे महाराष्ट्रातील एक लोकनृत्य आहे. अलीकडच्या काळात हे विशेषतः गणेश चतुर्थीला मोठ्या प्रमाणात खेळले जाते. महाराष्ट्रात याचा उगम असला तरी जगभरात विविध ठिकाणी बऱ्याच वेळा लेझीम खेळली जाते. २०१४ मध्ये सांगलीतील तब्बल ७,३३८ लोकांनी एकाच वेळी लेझीमचे सादरीकरण केले होते. याची नोंद गिनीज बुकात केली गेली. काहीवेळा “लेझियम” म्हणून देखील याचे शब्दलेखन केले जाते. लेझिम नर्तक एक लहान वाद्य वाजवतात ज्याला झिंगल असते, त्याला लेझिम किंवा लेझियम म्हणतात. याच्याच नावावरून या नृत्य प्रकाराला हे नाव दिले गेले. लेझिममध्ये किमान २० नर्तक असतात. या नृत्याला लाकडी वाद्याचे नाव देण्यात आले आहे ज्यामध्ये पातळ धातूच्या चकती बसविल्या जातात. नर्तक नृत्य करताना याचा वापर करतात. यामध्ये ढोलकी हे मुख्य तालवाद्य म्हणून वापरले जाते. तसेच रंगीबेरंगी पोशाख परिधान केला जातो. महाराष्ट्रातील शाळा आणि इतर संस्थांद्वारे नृत्याचा वारंवार वापर केला जातो, कारण त्यात अनेक हालचालींचा समावेश असतो आणि तो खूप कठीण देखील असू शकतो. लेझिम हा नृत्यापेक्षा एक जोरदार शारीरिक व्यायाम आणि झील आहे; रचना ही दोन, चौकार आणि वर्तुळात देखील असू शकतात. ऐतिहासिकदृष्ट्या, महाराष्ट्रातील आणि गुजरातच्या काही भागांमध्ये लेझीमचे काही प्रकार प्रचलित होते, परंतु आज ते क्वचितच वापरले जातात. एका प्रकारात लोखंडी साखळी (धनुष्यसारखी) असलेला २.५ फूट लांब बांबूचा खांब (रेध) वापरला गेला. लेझिम जड असल्याने नृत्यापेक्षा हा व्यायाम प्रकार म्हणून जास्त वापरला जात असे. अशा लेझीम नेहमी हाताने बनवल्या जात होत्या. लेझिमच्या दुसऱ्या प्रकारात (ज्याला कोयंडे म्हणतात) लाकडी खांबाचा वापर केला, १५ ते १८ इंच लांब, दोन्ही टोके पंक्चर केली गेली आणि सुमारे १ किलो वजनाची लोखंडी जोडलेली साखळी स्केल लोखंडी साखळी लिंक साखळीतून चालली. त्यांच्यामध्ये ६ इंच लांब हाताची साखळी (सळईसाखळी) देखील होती, ज्याद्वारे चार बोटे चोखपणे बसतात. नृत्याच्या ग्रामीण स्वरूपामध्ये सामान्यतः दोन ओळींमध्ये लेझिम नर्तक असतात, चरणांचा क्रम पुनरावृत्ती करतात, प्रत्येक काही ठोके बदलत असतात. अशाप्रकारे, ५ मिनिटांच्या लेझिम सादरीकरणांत २५ वेगवेगळ्या स्टेप्सचा समावेश असू शकतो.

लेझीम या लोकनृत्यात वापरल्या जाणाऱ्या वस्तू :

लेझीम - अंदाजे एक ते दीड इंच व्यासाच्या लाकडाच्या दांडीच्या दोन्ही तोंडांना एक साखळी बांधलेली असते. साखळीच्या कड्यांमध्ये लोखंडाच्या चिपळ्या अडकवलेल्या असतात. साखळीच्या मधोमध लेझीम पकडण्यासाठी जागा ठेवलेली असते. ही साखळी ओढली असता चिपळ्या एकमेकांवर आपटून आवाज येतो.

हलगी - एक चर्मवाद्य

ढोल - एक अरुंद ढोल.

झांज - टाळासारखे पण मोठ्या आकाराचे आणि पसरट तोंड असणारे वाद्य.

मानवी वाद्य :

हे लोकनृत्य विदर्भात व विशेषतः नागपूर परिसरात प्रसिद्ध आहे. सन १९७२-१९७४ पर्यंत ही पहावयास मिळत होती. ती आता लोप पावत आहे. मानवी शरीरावर जंगलातल्या वाघासारखी रंग रंगोटी करून, डोक्यात केसाळ टोप घालून व वाघासारखे कान व शेपटी लावून वाद्याच्या तालावर मानवी वाद्य नाचत असे. हा एक प्रकारचा बहुरुप्याचाच खेळ असे. या वेळेस, सनई (शहनाई) व ढोल, ताशे इत्यादी त्याचे सोबत असे. सनईच्या गोंडी तालावर मग हा वाद्य डरकाळी फोडत व नाचत असे. लहान मुलांना भिवविण्यासाठी व त्यांची गममत करावयास त्यांचे अंगावर धावून जात असे. विशिष्ट ताल ऐकला की लहान मुले, बायाबापड्या वाघ बघावयास घराबाहेर येत असत व गोल उभे रहात. त्यामध्ये मानवी वाद्य नाचत असे.

पोळा, गणपती, मस्कच्या गणपती, देवी, मारबत, मोहरम या सणांमध्ये विसर्जन सोहोळ्यात मानवी वाद्य असेच. दिवसभर वेगवेगळ्या ठिकाणी नाचण्यासाठी मानवी वाघास खूपच दमदार असणे आवश्यक असे. त्यामुळे बहुधा पहेलवान लोकच वाद्य बनत. आयुष्यभरात,

२५-३० वेळा वाघ बनलेले लोक हयात आहेत. वाघ ओळखीच्या घरासमोर पण जाऊन नाचत असे. मग घरमालकाने दिलेली चलनाची नोट तोंडात घेऊन मग परत जाई.

नागपूर येथील राजे रघुजीच्या काळात, राजवाड्यावर होणाऱ्या प्रत्येक उत्सवाचे वेळी मानवी वाघाचा नाच होत असे. या मानवी वाघाची रंगरंगोटी करणे हीसुद्धा एक कला आहे. या रंगकामात, पट्टेदार वाघ, ढोऱ्या वाघ, झेंडू वाघ, बिड्डू वाघ आदी समाविष्ट आहेत. नागपूर येथील चितार ओळीत, वाघ चितारणारे पेंटर होते व आहेत.

यामध्ये शरीरावर रंग लावला जात असल्यामुळे, शरीराची आग होत असते. शरीराची चामडी रंगामुळे ताणली जाते. नंतर, लावलेला रंग ८-१० दिवस निघत नाही. तो घासून काढावा लागतो. त्यानेही शरीराची आग होते. या सर्व त्रासांमुळे आधुनिक पिढी, हा वारसा चालवायला तयार नाही. कारण गोंडी तालाऐवजी ते डी.जे.च पसंत करतात.

दिंडी आणि कला:

दिंडी आणि कला हे भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील पंढरपूर वारी यात्रेशी जवळून जोडलेले पारंपारिक नृत्य प्रकार आहेत. दिंडीमध्ये एक रंगीत आणि भक्तीपूर्ण मिरवणूक असते, ज्याचे नेतृत्व बहुतेकदा भगवान विठोबाची पवित्र पालखी घेऊन जाणारी पालखी करते आणि पारंपारिक वाद्यांचे ताल सोबत असतात. यात्रेकरू आणि भक्त या मिरवणुकीत सामील होतात, प्रार्थना करतात आणि भक्तीगीते गातात, ज्यामुळे आध्यात्मिकदृष्ट्या उत्साही वातावरण निर्माण होते. दुसरीकडे, कला हे एक युद्धनौका आहे जे भक्ती आणि शौर्य व्यक्त करते. कलाकार जोरदार आणि लयबद्ध हालचालींद्वारे भगवान विठोबाला त्यांचे समर्पण प्रदर्शित करतात, त्यांचे शारीरिक पराक्रम प्रदर्शित करतात. दिंडी आणि कला दोन्ही पंढरपूर वारी यात्रेचे अविभाज्य भाग आहेत, जे भगवान विठोबाशी असलेल्या भक्तांच्या खोल आध्यात्मिक संबंधाचे प्रतीक आहेत आणि या पवित्र यात्रेत उत्सव आणि भक्तीची भावना जोडतात.

पोवाडा:

पोवाडा हे लोकगीतांच्या स्वरूपात कथात्मक गाणी आहेत जी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक कलाकृतीमध्ये महत्त्वपूर्ण स्थान व्यापतात. ही गाणी एका विशिष्ट शैलीत सादर केली जातात, ज्यात अनेकदा साध्या नृत्य हालचाली आणि तालबद्ध टाळ्या असतात. पोवाडा हे

ऐतिहासिक घटना, वीर कथा आणि दंतकथा सांगण्याचे साधन म्हणून काम करतात, दिग्गज व्यक्ती आणि वीरांच्या शौर्य आणि शौर्याचे उत्सव साजरे करतात. ही एक जिवंत मौखिक परंपरा आहे जी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारशाचे वर्णन करते. पोवाडा हे केवळ मनोरंजनाचे एक रूप नाही तर राज्याच्या समृद्ध लोककथा आणि ऐतिहासिक कथांचे जतन आणि प्रसार करण्याचे एक माध्यम आहे, ज्यामुळे ते महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक ओळखीचा एक आवश्यक भाग बनतात.

गफा नृत्य:

गफा नृत्य हे महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशातील गोंड आदिवासी समुदायाद्वारे सादर केले जाणारे एक पारंपारिक लोकनृत्य आहे. हे मनमोहक नृत्यप्रकार गोंड संस्कृतीत खोलवर रुजलेले आहे आणि निसर्ग आणि अध्यात्माशी त्यांचे जवळचे नाते प्रतिबिंबित करते. गफा नृत्य हे सुंदर आणि प्रवाही हालचालींनी वैशिष्ट्यीकृत आहे, ज्यामध्ये नर्तक रंगीबेरंगी आणि पारंपारिक पोशाख परिधान करतात. या नृत्यात अनेकदा गोंड समुदायाच्या नैसर्गिक जगाबद्दलच्या आदराचे प्रतीक असलेले घटक समाविष्ट असतात, ज्यात प्राणी आणि पर्यावरणापासून प्रेरित हालचालींचा समावेश असतो. गफा नृत्य केवळ कलात्मक अभिव्यक्तीचा एक प्रकार म्हणून काम करत नाही तर गोंड जमातीच्या सांस्कृतिक परंपरा आणि वारसा जपण्यात आणि साजरा करण्यात देखील भूमिका बजावते, त्यांच्या अद्वितीय जीवनशैली आणि आध्यात्मिक श्रद्धांची झलक दाखवते.

कोळी नृत्य:

कोळी नृत्य हा महाराष्ट्राच्या किनारी भागातील मासेमार समुदाय असलेल्या कोळी समुदायाद्वारे साजरा केला जाणारा एक सजीव आणि लयबद्ध लोकनृत्य प्रकार आहे. हे नृत्य त्यांच्या उपजीविकेला आणि परंपरांना आदरांजली वाहते, ज्यामुळे ते त्यांच्या किनारी संस्कृतीचा एक उत्साही उत्सव बनते. पारंपारिक पोशाख परिधान करणारे नर्तक बहुतेकदा सुंदरतेने आणि उर्जेने हालचाल करतात, मासेमारी, नौका चालवणे आणि जाळी टाकणे या हालचालींचे प्रतिबिंबित करतात. ढोलकी आणि लेझीम सारख्या पारंपारिक वाद्यांचे उत्साही आवाज या नृत्यासोबत असतात, ज्यामुळे एक आकर्षक आणि आनंदी वातावरण निर्माण

होते. कोळी नृत्य वारंवार सण, मेळावे आणि विशेष प्रसंगी सादर केले जाते, जिथे ते उत्सवाच्या भावनेत योगदान देते आणि समुदायाच्या सांस्कृतिक बंधांना बळकटी देते, समुद्राचे महत्त्व आणि त्यांच्या सामायिक वारशाची आठवण करून देते.

मानवी वाघ लोकनृत्य विदर्भ, नागपूर

प्रकरण 12. गुजरात राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

गुजरात राज्याचे लोकनृत्य पारंपारिक, रंगीबेरंगी आणि उत्साही संस्कृतीचे प्रतिबिंब आहेत. या नृत्यांद्वारे स्थानिक समुदाय आपली धार्मिक श्रद्धा, सामाजिक एकता आणि सांस्कृतिक वारसा साजरा करतात. गरबा आणि दांडिया रास या प्रमुख नृत्य प्रकारांनी नवरात्रीच्या उत्सवाला एक विशेष ओळख दिली आहे, ज्यात नर्तक गोलाकारात फिरत एकमेकांशी ताळमेळ साधतात. या नृत्यांमध्ये पारंपारिक वाद्ये, रंगीत पोशाख आणि सजावटीच्या घटकांचा समावेश असतो, ज्यामुळे या नृत्यांचा अनुभव अजूनच रंगीबेरंगी आणि आनंददायक बनतो.

गरबा :

गरबा हा नवरात्रात सादर होणारा एक पारंपरिक नृत्यप्रकार आहे. भारतातील गुजरात प्रांतात हा प्रकार शारदीय नवरात्र काळात विशेषत्वाने खेळला जातो. हे नाव संस्कृतमधील दीपगर्भ या शब्दापासून तयार झाले आहे. महिलांचा या नृत्यात विशेष सहभाग असतो. काहीवेळा देवीला वंदन करण्यासाठी पुरुष सुद्धा या नृत्यात सहभागी होतात. महिलांच्या सर्जनशक्तीशी म्हणजेच नवनिर्मितीच्या क्षमतेशी संबंधित हा उत्सव आहे. शारदीय नवरात्रात गरबा नृत्यात मध्यभागी घडा ठेवला जातो. या मातीच्या घड्याला छिद्रे पाडली जातात आणि त्यामध्ये दिवा प्रज्वलित केला जातो. या घड्याभोवती महिला, मुली फेर धरतात आणि देवीची स्तुतीपर गीते म्हणून पारंपरिक नृत्य करतात. हा घट अथवा कुंभ हा स्त्रीच्या सर्जन शक्तीचे प्रतीक मानला जातो.

गुजरातमधील पारंपरिक धार्मिक आशय असलेले गरबा नृत्य १९८० सालाच्या आसपास सार्वजनिक रूपात केले जाऊ लागले. त्यापुरी मेवाड मधील विविध मंदिरांमध्ये शारदीय नवरात्र काळात हे नृत्य केले जात असे. तरुणाईला आकर्षण वाटावे यासाठी या नृत्याचे स्वरूप आधुनिक केले गेले. पारंपरिक देवी गीतांच्या जोडीने आधुनिक गीते गायली जाऊ लागली आणि त्या तालावर गरबा नृत्य केले जाऊ लागले. दांडिया घेऊन नृत्य करणे हे गरबा

नृत्याचे आधुनिक व्यावसायिक रूप आहे. गरबा हा कलाप्रकार देवीच्या उपासनेशी आणि मनोरंजनासाठी प्रसिद्ध झाल्याने संपूर्ण भारतभरात गुजराती आणि अन्य भारतीय नागरिक याचा दरवर्षी शारदीय नवरात्र काळात विशेष आनंद घेतात.

टिप्पणी :

टिप्पणी हे गुजरात राज्यातील एक लोकनृत्य आहे. गुजराथमधील सौराष्ट्र भागातील चोरवाड जिल्ह्यात या लोकनृत्याचा उगम झाला आणि पुढे ते संपूर्ण राज्यात पसरले. या भागात काम करणाऱ्या बांधकाम मजुरांच्या स्त्रियांनी आनंदासाठी तसेच उत्सव प्रसंगी हे नृत्य करण्यास सुरुवात केली. बांधकामासाठी वापरण्यात येणारी काठी जमिनीवर आपटून त्या आघातांच्या तालावर हे नृत्य केले जाते. या काठीला 'टिप्पणी' असे म्हणत म्हणून या नृत्याला टिप्पणी नृत्य असे नाव पडले.

नृत्य पद्धती :

अत्यंत साधे पण जोशपूर्ण असे हे नृत्य आहे. रंगीत टिपण्या अर्थातच काठ्या हातात घेऊन त्या जमिनीवर आपटत थोडेसे वाकून हे नृत्य केले जाते. हे नृत्य मुख्यत्वे स्त्रियांद्वारे केले जाते. समोरासमोर ओळींमध्ये तर कधी गोलाकार उभे राहून विशिष्ट पद्धतीने वाकून चालत केले जाणारे हे नृत्य अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. टिप्पणी अर्थातच हातातील काठी हे या नृत्यात वापरले जाणारे एकमेव साहित्य आहे असे असूनही अत्यंत कलात्मक पद्धतीने या काठीच्या आधारे वेगवेगळ्या प्रकारे हे नृत्य केले जाते.

वेशभूषा आणि साहित्य :

या नृत्यासाठी स्त्रिया घागरा- चोळी आणि ओढणी हा पोशाख सर्वसाधारणपणे करतात. या नृत्यासाठी वापरली जाणारी काठी छान सजवली जाते. ती साधारणपणे १७५ सेमी उंचीची असते. त्या काठीला खाली एक लोखंडी ठोकळा बसवलेला असतो, ज्यामुळे जमिनीवर

आघात करून नृत्य करणे शक्य होते. थोडक्यात, बांधकामात वापरल्या जाणाऱ्या दैनंदिन गोष्टींच्या सहाय्याने हे नृत्य केले जाते हेच त्याचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

वाद्ये :

या नृत्यासाठी ढोल, थाळी, तबला, मंजिन्या, तसेच सनई वापरून साथसंगत केली जाते.

दांडिया किंवा रास :

रास किंवा रसिया हे बृजभूमीचे एक लोकनृत्य आहे, ज्यामध्ये वसंत ऋतूचा उत्सव, होळी आणि राधा आणि कृष्णाच्या प्रेमकथेचे वर्णन केले आहे. रासचे अनेक प्रकार आहेत. ज्या रात्री कृष्ण बासरी वाजवतो त्या रात्रीपासून त्याची सुरुवात होते. त्या रात्री कृष्ण त्याच्या गोण्यासोबत बासरी वाजवतो. हे नृत्य वृंदावनमध्ये आढळते.

दांडिया रास नृत्य रासचे अनेक प्रकार आहेत, परंतु गुजरातमध्ये नवरात्रीत सादर केला जाणारा “दांडिया रास” हा सर्वात लोकप्रिय प्रकार आहे. रासच्या इतर प्रकारांमध्ये राजस्थानमधील डांग लीला आणि उत्तर भारतातील “रास लीला” यांचा समावेश आहे, जिथे फक्त एक मोठी काठी वापरली जाते. रास लीला आणि दांडिया हे रास सारखेच आहेत. काही जण “गरबा”, म्हणजेच “रस गरबा”, हे रासचे एक रूप मानतात. दांडिया रासमध्ये पुरुष आणि स्त्रिया हातात काठ्या घेऊन दोन वर्तुळात नाचतात. जुन्या काळात रास म्हणजे फक्त ढोलकीचे ताल पुरेसे होते, त्यात फारसे गाणे समाविष्ट नव्हते. “दांडिया” किंवा काठ्या सुमारे १८ इंच लांब असतात. प्रत्येक नर्तकाकडे दोन असतात, जरी कधीकधी जेव्हा ते दांडियावर कमी असतात तेव्हा ते उजव्या हातात फक्त एकच वापरतात, सहसा चार बीटच्या लयीत, एकाच वेळी विरुद्ध दिशेने काठ्या मारतात, ज्यामुळे एक छान आवाज येतो. एक वर्तुळ घड्याळाच्या दिशेने जाते आणि दुसरे घड्याळाच्या उलट दिशेने. पश्चिमेकडे, लोक पूर्ण वर्तुळ बनवत नाहीत, तर त्याऐवजी अनेकदा रांगा तयार करतात.

दांडिया रासची उत्पत्ती :

दुर्गेच्या सन्मानार्थ नेहमीच सादर केले जाणारे भक्तीपर गरबा नृत्य म्हणून उगम पावलेले हे नृत्य प्रत्यक्षात देवी आणि शक्तिशाली राक्षस राजा महिषासुर यांच्यातील एक नाटकी युद्ध आहे आणि त्याला “तलवार नृत्य” असे टोपणनाव दिले जाते. नृत्यादरम्यान, नर्तक वेगवेगळ्या लयी असलेल्या संगीताच्या तालावर जटिल, कोरिओग्राफ केलेल्या पद्धतीने त्यांचे पाय आणि हात फिरवतात आणि हलवतात. ढोल हे ढोलक, तबला आणि इतर वाद्यांना पूरक तालवाद्य म्हणून देखील वापरले जाते. नाचणाऱ्या काठ्या दुर्गेच्या तलवारीचे प्रतिनिधित्व करतात. महिला पारंपारिक कपडे घालतात जसे की चमकदार रंगाची भरतकाम केलेली चोळी, आरशाच्या कामासह घागरा (पारंपारिक पोशाख) आणि जड दागिने. पुरुष विशेष पगडी आणि पगडी घालतात, परंतु हे प्रादेशिकदृष्ट्या बदलते. उत्सवाचा एक भाग म्हणून दांडिया नंतर सादर केला जातो, तर गरबा हा देवीच्या सन्मानार्थ आरती (पूजा विधी) आधी भक्तीपर सादरीकरण म्हणून सादर केला जातो. गरब्यात पुरुष सामील होतात आणि दांडिया रासमध्ये महिलाही सामील होतात आणि दांडिया रासच्या वर्तुळाकार हालचाली गरब्यापेक्षा अधिक जटिल असतात. या नृत्य सादरीकरणांचे किंवा रासांचे मूळ कृष्ण आहे. आज, रास हा गुजरातमध्ये नवरात्रीचा एक महत्वाचा भाग नाही तर तो कापणी आणि पिकांशी संबंधित इतर उत्सवांमध्ये देखील पसरलेला आहे. सासूत्रातील मेर हे अत्यंत ऊर्जा आणि उत्साहाने रास सादर करण्यासाठी प्रसिद्ध आहेत.

इतिहास:

दांडिया रास नृत्याची उत्पत्ती भक्तीपर गरबा नृत्य म्हणून झाली, जी दुर्गा देवीच्या सन्मानार्थ सादर केली जात असे. हे नृत्य प्रत्यक्षात देवी दुर्गा आणि पराक्रमी राक्षस राजा महिषासुर यांच्यात रंगवलेले एक बनावट युद्ध आहे. या नृत्याला ‘तलवार नृत्य’ असेही म्हणतात. नाचणाऱ्या काठ्या दुर्गा देवीच्या तलवारीचे प्रतिनिधित्व करतात. या नृत्यांचा उगम भगवान श्रीकृष्णाच्या जीवनापासून होतो. आज, रास हा गुजरातमध्ये नवरात्रीचा एक महत्वाचा भाग नाही तर तो इतर कापणीशी संबंधित सण आणि पिकांना देखील लागू होतो.

भावाई :

भावाई हे पश्चिम भारतातील (विशेषतः गुजरातमधील) एक प्रसिद्ध लोकनाट्य आहे. त्याला 'वेश' किंवा 'ढोंग' असेही म्हणतात. गुजरातच्या लोकरंगांनी ओतप्रोत असलेल्या भावाई रंगभूमीचे संगीत, नृत्य, अभिनय, संवाद, वेशभूषा, बोलीभाषा इतकी मनमोहक आहे की प्रेक्षक बराच काळ त्यात मंत्रमुग्ध राहतात. भावाईचे कथानक आणि त्याची सादरीकरण ही त्याच्या आकर्षणाची मुख्य कारणे आहेत. स्वप्नातील कथा आणि परीकथांपासून ते पौराणिक, ऐतिहासिक घटना आणि सद्य परिस्थिती भावाई रंगमंचावर कथन केल्या जातात. 'भावाई' या नाटकातील 'विनोदी' हा मुख्य घटक आहे. भावाईच्या ताफ्याला सौराष्ट्रात 'ढोकू', 'पेडू' आणि 'बेडा' म्हणतात. भावाईची भाषा प्रामुख्याने गुजराती लोकबोली आहे. त्यावर उर्दू, खारीबोली हिंदी आणि मारवाडी यांचाही प्रभाव होता. मुस्लिम पात्रांवर आधारित पोशाखांमध्ये उर्दू आणि हिंदीचा वापर केला जातो. गुजरातमध्ये आश्विन महिन्यात नवरात्रीच्या निमित्ताने भावाई नृत्य सुरू होते. दिवाळीनंतर, भावाई मंडळे त्यांच्या नियुक्त आणि आमंत्रित गावांमध्ये जातात. रात्रभर खुल्या रंगमंचावर गाणी, संगीत आणि नृत्यासह नाटके आणि पोशाख क्रमाने सादर केले जातात. भावाई मंडळात २० पेक्षा जास्त सदस्य आणि कमीत कमी ९ कलाकार असतात. वीस हा आकडा अधिक आदर्श मानला जातो. या मंडळात महिला पात्रे, पुरुष पात्रे, गायक, नर्तक आणि सहाय्यक कलाकारांचा समावेश आहे. भावाईची भूमिका करणाऱ्या विशिष्ट जातीला तरंगला म्हणतात, जे प्रामुख्याने उत्तर गुजरातमध्ये राहतात. यामध्ये, प्रत्येक गटाची स्वतःची पारंपारिक यजमान जात आणि निश्चित गावे असतात.

भावाई लोकनृत्याचा इतिहास :

भावाईच्या ऐतिहासिक अभ्यासावरून असे दिसून येते की ते १४ व्या शतकात अस्तित्वात आले. गुजरातच्या ग्रामीण भागात राहणाऱ्या भावाई समुदायाने सार्वजनिक जागृती आणि लोक मनोरंजनाच्या उद्देशाने ही शैली कल्पना केली आणि ती एक सर्जनशील चळवळ म्हणून स्थापित केली. या मोहिमेमागील सूत्रधार आसैत ठाकरे होता जो जातीने ब्राह्मण होता. तो पुरोहिताच्या कर्तव्यांशी संबंधित होता, अंबा देवीचा भक्त होता, त्याने वेद-उपनिषद आणि

इतर धर्मग्रंथांचा सखोल अभ्यास केला होता, त्याला भारतीय संस्कृतीबद्दल प्रचंड आदर होता. या प्रवृत्ती आणि श्रद्धांमुळे त्यांनी भावईसाठी अनेक कथा रचल्या. भावईचे सादरीकरण पाहताना, असेत ठाकूर यांच्या अद्वितीय सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोनाची ओळख होते.

भावई सादर करताना कलाकार

प्रकरण 13. गोवा राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

गोवा राज्यातील लोकनृत्य हा त्या प्रदेशाचा सांस्कृतिक वारसा आणि विविधतेचा अभिव्यक्तीचा एक भाग आहे. या नृत्यांमध्ये ग्रामीण जीवनातील आनंद, प्रेम, उत्सव, आणि कष्ट यांचे प्रतिबिंब दिसते.

उदाहरणार्थ, 'धालो' नृत्य मुख्यत्वे महिलांद्वारे सादर केले जाते ज्यामध्ये डोल इत्यादी पारंपारिक वाद्यांचा उपयोग होतो. 'फुगडी' आणि 'कोरीडिन्हो' हे नृत्य प्रकार देखील प्रसिद्ध आहेत, ज्यात स्थानिक पारंपारिक शैली आणि पोर्तुगीज प्रभावाचा संगम दिसून येतो. या नृत्यांच्या माध्यमातून गोव्यातील सामाजिक आणि धार्मिक उत्सवांचे आकर्षक प्रदर्शन केले जाते. एकंदरीत, गोव्याच्या लोकनृत्यांमध्ये संगीत, नृत्य आणि परंपरेचा अद्वितीय संगम अनुभवायला मिळतो जो स्थानिक संस्कृतीची समृद्धी अधोरेखित करतो.

धालो:

धालो हा गोवा येथील एक लोकप्रिय लोकनृत्य प्रकार आहे. हे नृत्य स्त्रिया सादर करतात आणि त्यांच्या भूदेवीला प्रार्थना म्हणून काम करतात. ज्या गाण्यांवर हे नृत्य केले जाते ते सहसा कोंकणी किंवा मराठी भाषेत गायले जाते. अशा गाण्यांचे विषय सामान्यतः धार्मिक किंवा सामाजिक स्वरूपाचे असतात. हिवाळ्याच्या प्रारंभी पौष महिन्यात हे १ आठवड्याच्या कालावधीत आयोजित केले जाते. शेवटच्या दिवशी स्त्रिया अतिशय सुंदर वेषभूषा करतात.

नवी दिल्ली येथील लोकनृत्य महोत्सवात सादर करण्यासाठी धालोची निवड करण्यात आली होती.

हे लोकनृत्य प्रागैतिहासिक काळापासून लोकोत्सव म्हणून मोठ्या प्रमाणात साजरा केले जाते. भारतातील कोंकणी पट्ट्याच्या सिंधुदुर्ग, गोवा आणि कारवारपर्यंतच्या भागात हा उत्सव लोकप्रिय आहे. धालो या शब्दाची उत्पत्ती धर्तरी या शब्दापासून किंवा मुंडारी भाषेतील 'धालोय-धालोय' शब्दापासून झाली असावी असे मत मांडले जाते. "धालोय"चा

अर्थ पंख्यासारखे वाऱ्याच्या झुळकेवर हळुवारपणे असा होतो. या उत्सवातील सर्व विधी भूदेवीच्या पूजेशी संबंधित आहेत.

धालो उत्सवाची परंपरा :

धालो उत्सव साजरा करण्यापूर्वी स्त्रिया उत्सवाचा मांड शेणाने सारवतात. मांडाच्या समोर तुळशी वृंदावन उभे करून त्यासमोर समई पेटवून ठेवतात. तसेच पाने, फुले आणि रांगोळी काढून मांड सजवतात. त्याचबरोबर 'तळी' ठेवून शेजारी पाण्याने भरलेली घागर ठेवल्यानंतर जमलेल्या सर्व स्त्रिया तुळशीची प्रार्थना करतात. या तळीमध्ये तांदूळ, नारळ, विडा, कुंकू आणि गूळ यांचा समावेश असतो. त्यानंतर दोन रांगा बनवून स्त्रिया समोरासमोर उभ्या राहून गाणी म्हणायला सुरू करतात. गाणी गाताना स्त्रियांची पहिली रांग दुसऱ्या रांगेपर्यंत समोर जाऊन पुन्हा आपल्या जागी येते पदन्यास आणि सोबतीला विविध गीते गायली जातात. यांमधील सुरुवातीची गाणी ही धर्तरी माता, स्थलदेवता, ग्रामदैवता आणि निसर्गातील वनदेवीसारख्या देवतांनी नमन करणारी असतात. देवांची गाणी झाल्यावर कृष्णगीते, कौटुंबिक आणि सामाजिक विषयावरील गाणी होतात. ही गाणी रामायण आणि महाभारतावर देखील असतात. पुढे रांगा बदलल्या जाऊन गाणी आणि नृत्य होते. अधूनमधून तोंडातून फू-फू असा आवाज काढतात.

संपूर्ण उत्सवात पुरुषांना प्रवेश नसतो. बांधव म्हणून फक्त एक पुरुष तेवढा सहभागी होतो. सर्व कष्टकरी समाजातील मुली आणि स्त्रिया या उत्सवात भाग घेतात. यामध्ये फक्त ब्राह्मण आणि गौड सारस्वत ब्राह्मण समाजातील स्त्रिया नसतात. दरवर्षी पौष आणि माघ महिन्यातील रात्री गाणी गाऊन आणि नृत्य करून पाच, सात, नऊ किंवा अकरा रात्री हा उत्सव साजरा होतो. मांड ही गावातील एक सामायिक जागा असते किंवा एक पवित्र जागा असते.

देखणी नृत्य :

लोकप्रिय लोकनृत्याचा आणखी एक प्रकार, देखणी हे लोकसंस्कृती आणि पाश्चात्य संगीताचे आकर्षक मिश्रण दर्शवते, जे बहुतेक ख्रिश्चन मूली पूर्णपणे भारतीय पोशाखात नाचतात, नृत्यातील हावभाव कथक आणि भरतनाट्यमधून घेतलेले दिसतात. कोकणी भाषेत देखणी म्हणजे 'मोहक सौंदर्य' लोक ढोल 'धुमट' च्या साथीने फक्त महिलांनी सादर केलेले हे गाणे-सह-नृत्य, भारतीय आणि पाश्चात्य संस्कृतीचे दुर्मिळ मिश्रण दर्शवते. हे नृत्य एका 'देवदासी' (शब्दशः देवाची सेवक) मुलीच्या जीवनाचे चित्रण करते जिथे काम मंदिरामध्ये आणि लग्नासारख्या सामाजिक समारंभांमध्ये नृत्य करणे आहे. थोम एका देवदासी मुलीची आहे जी नदीकाठी फेरी पकडण्यासाठी येते आणि पलीकडे जाते जिचे तिला लग्नात नृत्य करण्याची वेळ असते. ती हट्टी नाविकाला मदत मागते आणि तिला तातडीने पार करून जाण्यासाठी तिचे सोनेरी कानातले देण्यासही तयार असते. पाश्चात्य लयी आणि भारतीय सुरांवर आधारित हे नृत्य, मुलगी आणि नाविक यांच्यातील संभाषणाने एका सुमधुर गाण्याच्या स्वरूपात जिवंत केले आहे, जे दीर्घकाळ मनात रेंगाळते. नर्तका पेंटी (तेलात तरंगणारी वात असलेले लहान मातीचे दिवे) किंवा आरती घेऊन जातात. खूप वर्षांपूर्वी रचलेली आणि स्वरबद्ध केलेली फक्त दोन किंवा तीन देखणी गाणीच सध्या उपलब्ध आहेत.

धनगर :

धनगर, एक मेंढपाळ समुदाय आहे जो दक्षिण गुजरातच्या काठियावाड प्रदेशातून स्थलांतरित होऊन गोव्याच्या वायव्येकडील डोंगराळ भागात स्थायिक झाला आहे असे मानले जाते. ते खूप धार्मिक आहेत आणि 'बीर देव' नावाच्या देवाची पूजा करतात स्वरात्रोत्सवात (शब्दशः नऊ रात्री) घराचा प्रमुख संग्रम आणि उपवास पाळती, सकाळी लवकर स्नान करतो, दररोज एक कप दूध पितो आणि कुटुंब देवतेसमोर प्रार्थना करतो आणि नृत्य करतो. दहाव्या दिवशी, मेजवानीनंतर, सर्व कुटुंबे त्यांच्या कुटुंबाच्या मूर्ती गावातील मंड' नावाच्या मोकळ्या जागेत घेऊन जातात आणि पूजा करतात. नृत्याचा जोरदार सत्र गाण्यासोबत असतो. नृत्याची सुरुवात नंद ताल आणि साध्या पायवाटेने होते, ढोल, झाज आणि पावा नावाच्या लांब

बासरीच्या साथीने, त्यांची पारंपारिक गाणी हिंदू देव कृष्ण आणि त्यांची प्रिय राधा यांच्या प्रेमकथेवर केंद्रित आहेत. या नृत्यातील काठियावाडी शैलीतील पांढरा पोशाख आणि पगडी त्यांच्या पूर्वजांच्या वंशाकडे निर्देश करते.

घोडेमोदनी :

गोव्याच्या उत्तरेकडील सीमेजवळ असलेल्या गोव्याच्या काही तालुक्यांमध्ये हे लोकनृत्य सादर केले जाते. ते धोक्यावर (घोडे) स्वार झालेला घोडेस्वार दर्शविती जो युद्धाला निघतो. घोडे मोडनी (घोडे) म्हणजे घोडा आणि 'मोडनी' म्हणजे घोडा आणि नृत्यासारख्या हालचाली) हे शब्दशः घोड्यासारख्या हालचालींचा समावेश असलेले नृत्य आहे. हे गोव्यातील सत्तारी तालुक्यातील मराठा शासक राणेंच्या पोर्तुगीजांवरच्या विजयाचे स्मरण करणारे एक नेत्रदीपक योद्धा-नृत्य आहे. पोवारख राजपूत सरदारासारखा आहे परंतु डोक्यावर वापरलेला पीशामत्र मराठा शासकांनी परिधान केलेला पेशवाई पगरी आहे. क्षत्रिय नर्तक रंगीबेरंगी फुलांनी बनवलेले हेडगियर देखील घालतात, जे पूर्ण पारंपारिक पद्धतीने केले जातात, लाकडी घोळ्याच्या कंबरेला सुंदर लगाम घालून आणि रंगीत कपळ्यांनी सजवलेले असतात आणि पायात पुंगूर घालतात. एका हातात लगाम धरून आणि दुसऱ्या हातात उपडी तलवार घेऊन, नर्तक डोल, ढोल, ताशा आणि इरांजांच्या तालावर पुढे-मागे जातात आणि युद्ध घोड्यांच्या नाचण्या पुन्हा निर्माण करतात. दोन-आठ नर्तक, कंबरेखाली छंद घोडांच्या आत बांधलेले, तलवारी उथळत, डोलक आणि तासाच्या तालावर त्यांचे युद्धासारखे नृत्य करतात. सोबत कोणतीही गाणी नाहीत. नर्तक गावाच्या सीमेपर्यंत जातात आणि हे विचित्र लोकनृत्य सादर करताना परत येतात. यामागील प्रभाव पूर्णपणे उत्तरेकडील असल्याचे दिसून येते. हे नृत्य एकेकाळी मराठ्यांनी राज्य केलेल्या विचोलिम, पेरनेम आणि सत्तारी तालुक्यांमध्ये लोकप्रिय आहे. हे बहुतेक शिन्नो उत्सवादरम्यान सादर केले जाते.

वीरभद्र :

वीरभद्र हा संपूर्णपणे दक्षिण भारतीय शैलीतील सादरीकरणाचा उत्सव आहे. हिंदू पौराणिक कथेनुसार, दक्षाच्या यज्ञाच्या नाशाच्या वेळी शिवाच्या जड केसांपासून निर्माण झालेल्या वीरभद्रचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी एका अभिनेत्याची निर्मिती केली जाते. तो हातात दोन तलवारी घेऊन नाचतो, त्याच्या बाजूला दोन मुख्य समर्थक नाचतात आणि एक संपूर्ण गट त्यांना नृत्य आणि संगीतमय वेळेनुसार पाठिंबा देतो.

ओरड दौलक आणि ताथा (अनुक्रमे काठ्यांसह वाजवले जाणारे दोन बाजूचे लाकडी ढोल आणि एका बाजूचे तांब ढोल) हे तालवाद्यांचे साथीदार आहेत. पोशाख कन्नड शैलीचे आहेत आणि पगडी म्हैसूर शैलीचे आहेत. नृत्यादरम्यान ताल वैशिष्ट्यपूर्ण दक्षिणेकडील शैलीत था-धाई-या, ठक-धाई-या अशा अक्षरांसह चिन्हांकित केला जातो. पोंढा जिल्ह्यातील काही भागांमध्ये आणि सांगुएमच्या काही भागात धार्मिक उत्सव म्हणून वीरभद्र वर्षातून एकदा सादर केला जातो. याशिवाय वीरभद्र फक्त सांकेलीमध्ये सादर केला जातो, उत्सवाच्या रात्री, दक्षिणकन्या सती हे नाटक सादर केले जाते आणि शेवटी, नाटकाचा शेवटचा भाग म्हणून, वीरभद्र प्रवेश करतो. ती सादर करताच पात्रे रंगमंचावरून पळून जातात आणि अभिनेत्याला सादर करण्यासाठी सोडून देतात.

प्रकरण 14. कर्नाटक राज्यातील लोकनृत्याचा अभ्यास

कर्नाटक राज्य हे आपल्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशासाठी प्रसिद्ध आहे. या राज्यातील लोकनृत्ये ही त्याच्या विविधतेचे आणि पारंपरिक जीवनशैलीचे प्रतीक आहेत. कर्नाटकातील लोकनृत्यांमध्ये प्रामुख्याने धार्मिक, सामाजिक आणि उत्सवी रंग दिसून येतो. यामध्ये यक्षगान, डोलू कुनीता, पुष्पेता, भीमा नृत्य आणि कोलाटा वगैरेह्या नृत्यप्रकारांचा समावेश होतो. ही नृत्ये लोकांच्या श्रद्धा, कथा आणि दैनंदिन जीवनाशी जोडलेली असून, त्यातून स्थानिक संस्कृतीचे दर्शन घडते. कर्नाटकातील लोकनृत्ये ही केवळ कलात्मक सादरीकरण नसून, ती संस्कृतीतील एक महत्त्वाची अभिव्यक्तीही आहे.

यक्षगान :

यक्षगान हे एक पारंपारिक रंगमंच आहे, जे दक्षिण कन्नड , उडुपी , उत्तर कन्नड , सिमोगा आणि चिकमंगलूर जिल्ह्यांच्या पश्चिम भागात, कर्नाटक राज्यातील आणि केळमधील कासरगोड जिल्ह्यात विकसित झाले आहे . यात नृत्य, संगीत, संवाद, मेकाव, मेक-अप आणि रंगमंच तंत्रांचा एक अनोखा शैली आणि स्वरूप आहे. मूळ चळवळीच्या काळात पूर्व-शास्त्रीय संगीत आणि रंगमंच पासून ते विकसित झाले असे मानले जाते. याला कधीकधी फक्त “आत” किंवा आट (म्हणजे नाटक) असे म्हणतात. ही नाट्यशैली प्रामुख्याने कर्नाटकच्या किनारी प्रदेशात विविध स्वरूपात आढळते. दक्षिणेकडे दक्षिण कन्नड ते तुळु नाडू प्रदेशातील कासरगोड पर्यंत, यक्षगानाच्या स्वरूपाला थेंकू थिडू म्हणतात आणि उत्तरेकडे उडुपी ते उत्तर कन्नड पर्यंत त्याला वडगा थिडू म्हणतात . हे दोन्ही रूप संपूर्ण प्रदेशात समान रीतीने वाजवले जातात. यक्षगान पारंपारिकपणे संध्याकाळपासून पहाटेपर्यंत सादर केले जाते. त्याच्या कथा रामायण , महाभारत , भागवत आणि हिंदू आणि जैन आणि इतर प्राचीन भारतीय परंपरेतील इतर महाकाव्यांमधून घेतल्या आहेत.

यक्षगानाची संगीताची एक वेगळी परंपरा आहे, जी कर्नाटक संगीत आणि भारतातील हिंदुस्तानी संगीतापासून वेगळी आहे. यक्षगान आणि कर्नाटक संगीताचा एक समान पूर्वज असू शकतो, ते एकमेकांचे वंशज नाहीत.

एका सामान्य यक्षगान सादरीकरणात संगीतकारांच्या गटाने (हिम्मेला म्हणून ओळखले जाणारे) पार्श्वसंगीत वाजवले जाते; आणि नृत्य आणि संवाद गट (मुम्मेला म्हणून ओळखले जाणारे) यांचा समावेश असतो, जे एकत्रितपणे रंगमंचावर काव्यात्मक महाकाव्ये सादर करतात. हिम्मेला एका प्रमुख गायकाने (भागवत) बनलेला असतो – जो निर्मितीचे दिग्दर्शन देखील करतो – आणि त्याला “प्रथम अभिनेता” (मोदलेन वेष) म्हणून संबोधले जाते. हिम्मेला अतिरिक्त सदस्य पारंपारिक वाद्यांचे वादक असतात, जसे की मॅडले (हाताचा ढोल), पुंगी (पाईप), हार्मोनियम (ऑर्गन) आणि चंडे (मोठ्या आवाजातील ढोल). संगीत रागांवर आधारित आहे , जे मडू आणि ताल (किंवा पाश्चात्य संगीतात संगीत मीटर) नावाच्या लयबद्ध नमुन्यांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहेत .

यक्षगान (ಯಕ್ಷಗಾನ) सादरीकरण सामान्यतः संध्याकाळच्या वेळी सुरू होते, ज्यामध्ये अनेक स्थिर रचनांच्या ढोलकींचा प्रारंभिक थाप असतो, ज्यांना अब्बारा किंवा पीटीके म्हणतात . कलाकार शेवटी रंगमंचावर येण्यापूर्वी हे एक तासापर्यंत टिकू शकते. कलाकार तेजस्वी पोशाख, डोक्यावर कपडे आणि चेहऱ्यावर रंग घालतात.

कमसाले :

कर्नाटक राज्यातील एक लोकनृत्यशैली.कर्नाटकातील चामराजनगर जिल्ह्यात महाडेश्वर या देवतेची पूजा केली जाते.त्यासाठी महाडेश्वर महाकाव्याचे कथा गायन केले जाते.महाडेश्वर या भागातील सांस्कृतिक नायक म्हणून ओळखला जातो.महाडेश्वराच्या महाकाव्याच्या कथागायनासाठी कमसाले हा नृत्यकलाप्रकार सादर केला जातो.हा कलाप्रकार युद्धकला म्हणून ओळखला जातो. बिसू कमसाले या नावाने देखील हा प्रकार ओळखला जातो.या

कलेत नृत्याबरोबर काशाच्या मोठमोठ्या चकत्या एकमेकांवर आदळून ध्वनी निर्माण केला जातो. ही पूजा हालूकुरुबा समाजातर्फे केली जाते. या कलेतील बहुतेक नर्तक देखील या समाजातील आहेत.

या नृत्यात वापरले जाणारे संगीत खूप तालबद्ध आणि सुमधुर असते. महाडेश्वर महाकाव्यात समाजातील दुर्बल आणि गरीब घटकांना एकटे पाडून त्यांचे शोषण करणाऱ्या प्रवृत्तीविरुद्ध महाडेश्वराने केलेल्या संघर्षाचे वर्णन आहे.

गोरवारा कुनिथा :

कर्नाटकातील धार्मिक लोकनृत्य. ते मैलारलिंग या देवतेच्या उत्सवात सादर केले जाते. कर्नाटकातील कुरुबा गौदास ह्या जमातीतील लोक मैलार लिंगाच्या भक्तीपोटी दीक्षा घेतात. दिक्षितांना गोरवारा म्हणून ओळखले जाते. हेच गोरवारा लोक मैलारलिंग या इष्टदेवाच्या स्तुतीसाठी गाणी गाऊन हे नृत्य सादर करतात. डमरू आणि बासरी ही गोरवारा नर्तकांची मुख्य वाद्ये आहेत. या नृत्यात नर्तक अस्वलाच्या त्वचेने बनविलेली टोपी आणि काळ्या रंगाचे वस्त्र परिधान करतात. मैलारलिंग परंपरेचे वाहक म्हणून गोरवारा जमातीतील लोक ओळखले जातात. महाराष्ट्रातील खंडोबा परंपरा तसेच दक्षिणेतील मल्लाणा यांचे साम्य मैलारलिंग परंपरेशी आहे. मैलारलिंग याच्या जीवनावर आधारित अब्दूतरम्य दीर्घ महाकाव्याचे सादरीकरण या नृत्यात केले जाते. मैलार देवता हा शिवाचा अवतार आहे. मणी आणि मल्ल या दैत्यांचा निःपात करण्यासाठी शिवाने पृथ्वीतलावर मार्तंड भैरवाचा अवतार घेतला. मैलाराच्या यात्रेत सहभागी होणारे भक्त स्वतःला सैनिक समजतात. वाघे मैलाराचे उपासक म्हणून नृत्य करतात. दिवटे रात्री दिवट्या प्रज्वलित करतात आणि घंटानाद करून जणू युद्ध सज्जतेची वर्दी देतात. डमरूच्या तालावर त्यांचे नृत्य सुरू असते. मैलारलिंगाची कथा ते नृत्य गायनाद्वारे सादर करतात.

भूता कोला :

कर्नाटक राज्याच्या दक्षिण कन्नड जिल्ह्यातील किनारपट्टीवरील कलाप्रकार.विशिष्ट कलाप्रकार आणि केरळमधील थय्यम कलाप्रकारात विलक्षण साम्य आहे. भूता ही देवता सांस्कृतिक नायक म्हणून पुजली जाते.तुलू भाषेत या देवतेचे जीवनचरित्र तसेच तिच्या स्थलांतराची माहिती कथागायनाद्वारे सादर केली जाते. याला पड्डाना असे म्हणतात.पड्डाना हे भूता या देवतेचे महाकाव्य होय. कर्नाटकात कोटी चेन्नया आणि श्री पड्डाना ही महाकाव्ये अतिशय लोकप्रिय असून अनेक संशोधकांनी ती संकलित केली असून लिखित स्वरूपात प्रकाशित केली आहेत.फिनलंडचे लोकसाहित्य अभ्यासक लॉरी होन्को यांनी श्री पड्डाना हे महाकाव्य प्रकाशित केले आहे. भूता सदर करणारे कलावंत विशिष्ट समाजातील विशिष्ट कुटुंबातील असतात.भूता सदर करणे ही या समाजाची प्रवृत्ती असते.विशिष्ट पर्यावरणाशिवाय सादर होणाऱ्या अधार्मिक भूता प्रयोगांना या समाजाचा विरोध असतो.देवता संचार झालेली व्यक्ती वाद्यांच्या तालावर नृत्य करीत असते आणि देवतेचा संचार या स्थळी का व कसा झाला याची कथा सांगत असते.हे एक प्रकारचे विधीनाट्य असते, ज्यात देवता प्रसन्न होवून आशीर्वाद देते.या देवतेची रंगभूषा आणि वेशभूषा अतिशय आकर्षक असते.या विधीनाट्यात लोककलेची सर्व वैशिष्ट्ये आढळतात.कर्नाटकच्या किनारपट्टीवरील बहुतांश लोक मुंबई आणि दुबईल स्थायिक झाल्यामुळे या प्रयोगांना व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

डोल्लू कुनिता :

हे कर्नाटकातील एक प्रमुख लोकप्रिय ढोल नृत्य आहे. बीरेश्वराच्या सर्व मंदिरांमध्ये , डोल्लू हे प्रमुख वाद्य छताच्या आकड्यांना बांधलेल्या जाड दोऱ्याने टांगले जाते. प्रत्येक वेळी हे प्रमुख वाद्य छताच्या आकड्यांना बांधलेल्या जाड दोऱ्याने टांगले जाते. प्रत्येक वेळी बीरेश्वराची पूजा करताना, डोल्लूचे तात्काळ प्रहार व्हायला हवे.

या अभिव्यक्त साहित्याची मौखिक परंपरा 'हलुमठ पुराण' किंवा कुरुबा पुराण नावाच्या आख्यायिकेनुसार आहे. कथा अशी आहे की डोल्ल-असुर राक्षस शिवाची भक्तीपूर्वक पूजा करत असे आणि जेव्हा शिव त्याच्यासमोर प्रकट झाला तेव्हा त्याने त्याला वर मागण्यास सांगितले; की तो स्वतः शिवाला गिळू शकेल, अन्यथा तो अमरत्व मागतो जो शिवाने नाकारला ज्यामुळे संतप्त डोल्लने त्याचे शिव गिळले. शिव मोठा होऊ लागला. वेदना सहन न झाल्याने असुराने शिवाला बाहेर येण्याची विनंती केली. शिवाने राक्षस फाडून त्याला मारले आणि तो बाहेर आला. शिवाने असुराच्या कातडीचा वापर करून डोल्ल/ढोल बनवला आणि तो गावठी लोकांना, त्याच्या भक्तांना, "हलु कुरुबा" ंना दिला. शिमोगामधील "हलु कुरुबा" जमाती आजही ही परंपरा पाळतात.

कलाकार अर्धवर्तुळ बनवतात आणि अत्यंत जलद आणि लवचिक हालचाली करतात. तालाचे नियंत्रण आणि दिग्दर्शन एका नेत्याद्वारे केले जाते ज्याच्याकडे मध्यभागी झांज असतात. हळू आणि वेगवान लयी एकमेकांना लागून असतात आणि गट विविध नमुने विणतो. पोशाख साधे असतात. शरीराचा वरचा भाग सहसा उघडा ठेवला जातो तर खालच्या शरीरावर 'धूती' किंवा सारोंगवर काळी चादर बांधली जाते.

परिशिष्टे

झूमर लोकनृत्य, पंजाब

गिद्धा लोकनृत्य, पंजाब

खोरिया नृत्य, हरियाणा

धमाल नृत्य, हरियाणा

फाग नृत्य, हरियाणा

छठी / सहावा नृत्य हरियाणा

घूमर नृत्य, राजस्थान

कालबेलिया नृत्य, राजस्थान

कच्छी घोड़ी नृत्य, राजस्थान

भवाई नृत्य, राजस्थान

बागुरुम्बा नृत्य, आसाम

बिहू नृत्य, आसाम

देओधनी नृत्य, आसाम

ओजपाली नृत्य, आसाम

खासी नृत्य, मेघालय

वांगला नृत्य, मेघालय

लाहो नृत्य, मेघालय

मास्क डान्स, सिक्कीम

सिंघी चाम नृत्य, सिक्कीम

याक चाम नृत्य, सिक्कीम

ताशी शब्दो नृत्य, सिक्कीम

मारुनी नृत्य, सिक्कीम

लू खांगथामो नृत्य, सिक्कीम

कुचिपुडी नृत्य सादर करताना नर्तकी, आंध्र प्रदेश

बुद्धा वोम्मलू नृत्य, आंध्र प्रदेश

कोलाट्रिम नृत्य, आंध्र प्रदेश

वीर नाट्यम नृत्य, आंध्र प्रदेश

मोहिनीअट्टम नृत्य, केरळ

कथकली / कथकळी नृत्य, केरळ

थेरुवट्टम नृत्य, केरळ

कुडियाट्टम नृत्य, केरळ

काई सिलबंट्टम नृत्य, तमिळनाडू

करकट्टम नृत्य, तमिळनाडू

कोळी नृत्य, महाराष्ट्र

लेझीम नृत्य, महाराष्ट्र

लावनी नृत्य, महाराष्ट्र

गरबा नृत्य, गुजरात

दांडिया नृत्य, गुजरात

टिप्पणी नृत्य, गुजरात

धालो नृत्य, गोवा

वीरभद्र नृत्य, गोवा

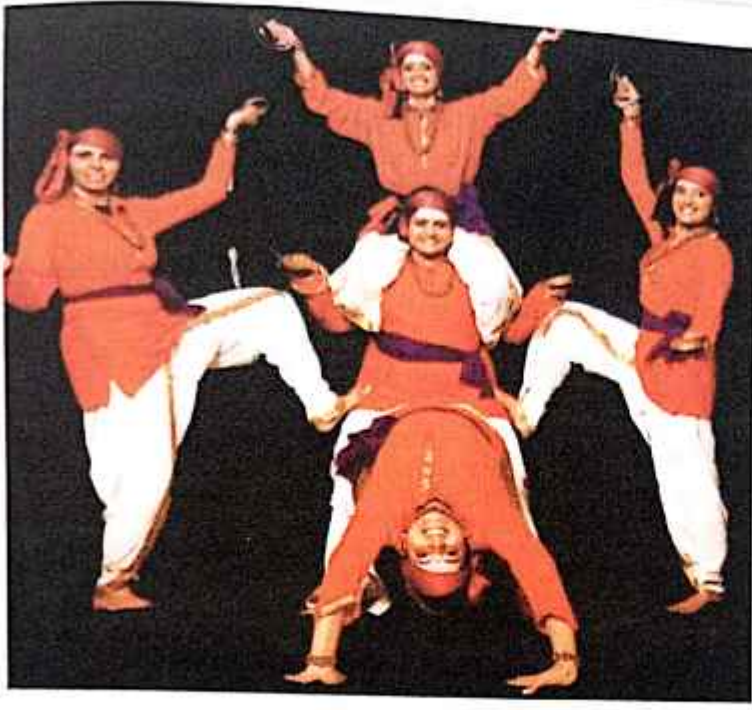
घोडे मोडोणी नृत्य, गोवा

देखणी नृत्य, गोवा

यक्षगान नृत्य, कर्नाटक

कमसाले नृत्य, कर्नाटक

गोरवारा कुनिथा नृत्य, कर्नाटक

निष्कर्ष

भारतातील विविध राज्यांमधील लोकनृत्ये या देशाच्या सांस्कृतिक वारशाचे समृद्ध प्रतीक आहेत. विविध प्रदेशातील लोकनृत्य त्यांच्या स्थानिक परंपरा, इतिहास, भाषा, आणि शतावरण यांचे प्रतिबिंब असतात. या लोकनृत्यांमध्ये खालील ठळक पैलू आढळतात:

भौगोलिक आणि ऐतिहासिक विविधता:

त्येक राज्याचे लोकनृत्य स्थानिक भौगोलिक परिस्थिती, ग्रामीण जीवन आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी यावर अवलंबून असतात. जसे की राजस्थानातील घूमर, गुजरातमधील गरबा आणि डांडिया, पंजाबमधील भांगडा, महाराष्ट्रातील लावणी व पोवाडा, तसेच ओडिशातील मुना नृत्य रूप. या नृत्यांमध्ये प्रदेशाची वैशिष्ट्यपूर्णता आणि इतिहासाची आठवण दिसून येते.

सांस्कृतिक अभिव्यक्ति:

लोकनृत्यांनी लोकजीवनातील आनंद, दुःख, उत्सव आणि श्रद्धा या भावनांचा प्रतिबिंब केला आहे. या नृत्यांमध्ये सामाजिक जीवनातील विविध पैलू – विवाह, साजरे, फटाके, धार्मिक रीती आणि उत्सव – यांचा समावेश असतो. त्यामुळे लोकनृत्य हे केवळ नृत्य रूप नसून, ते एक सामाजिक संवादाचे माध्यम आहे.

कला आणि शिल्पाची गुंतागुंत:

त्येक प्रदेशातील लोकनृत्य गहन कला, संगीत, पोशाख व इतर शास्त्रीय व पारंपारिक कलांशी सजलेले असतात. पोशाखाची रंगीबेरंगी शैली, पारंपारिक वाद्ये, आणि नृत्याच्या चालण्यातील कलात्मकता या सर्वांचा संगम एका अद्वितीय कलात्मक अभिव्यक्तीची निर्मिती करतो.

समजूतदार संदेशः

लोकनृत्यांमार्फत अनेक सामाजिक, धार्मिक आणि नैतिक संदेश पसरवले गेले आहेत. ते लोकांना एका सजीव माध्यमातून ऐतिहासिक कथा, संघर्ष, प्रेम आणि समाजातील मूल्ये सांगतात. या नृत्यांमध्ये कथाकथनाची कला अतिशय प्रभावीपणे वापरली जाते.

समाजातील एकता आणि ओळखः

विविधतेतून एकतेचे प्रतिबिंब देणारी ही नृत्ये लोकांमध्ये एक सामूहिक ओळखची भावना निर्माण करतात. प्रत्येक प्रदेशाचा हा आत्मानुभव, त्यांचे जीवनशैलीचे प्रतीक असतो, ज्याने त्यांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक एकात्मतेला बल मिळवून दिला आहे.

भारतातील विविध राज्यांच्या लोकनृत्यांमध्ये केवळ कलात्मकतेचा नव्हे तर सामाजिक, धार्मिक आणि ऐतिहासिक घटकांचा सुंदर संगम दिसून येतो. या नृत्यांनी आपल्या प्रतिभेच्या माध्यमातून स्थानिक जीवनाची वैशिष्ट्ये, भावनांचे रंग आणि परंपरेची आठवण यांचा अद्भुत संग्रह सादर केला आहे. यामुळे प्रत्येक राज्याची सांस्कृतिक ओळख अजून समृद्ध होते आणि जागतिक स्तरावर भारताच्या वारशाचा अभिमान उमगतो.

संदर्भ साधने

पुस्तके (Books):

1. "Folk Dances of India" – by Anjali Mittal

विविध राज्यांतील पारंपरिक लोकनृत्यांची माहिती.

2. "The Cultural Heritage of India" – by Haridas Bhattacharyya (Vol. IV – The Arts)

भारतातील सांस्कृतिक परंपरेत लोककलेचा (नृत्य, संगीत) समावेश.

3. "Indian Folk and Tribal Paintings" – by Dinanath Pathy

लोककलेचा व्यापक परिचय.

4. "Dance in India" – by Reginald Massey

भारतातील शास्त्रीय व लोकनृत्यांबद्दल सविस्तर माहिती.

पेक्षणिक व संशोधन साहित्य:

1. UGC N List/ Shodhganga (<https://shodhganga.inflibnet.ac.in/>)

M.A./PhD च्या प्रबंधांमधून लोकनृत्यांवरील अभ्यास.

2. NCERT / NIOS Study Material

11वी व 12वी कला शाखेच्या पुस्तकांमध्ये भारतीय लोककलेची ओळख.

3. GNOU (Indira Gandhi National Open University) Course Materials

भारतीय लोकसंस्कृती व लोककलेवरील अभ्यासक्रमात समाविष्ट माहिती.

वेब स्रोत (Web Resources):

1. Sahapedia (<https://www.sahapedia.org>)

भारतीय लोककलेचे सविस्तर ज्ञानकोश.

2. Centre for Cultural Resources and Training (CCRT India):

<https://ccrtindia.gov.in/>

विविध राज्यांच्या लोकनृत्यांची माहिती व व्हिडिओ.

YouTube Channels:

Ministry of Culture India, Incredible India – विविध लोकनृत्यांचे सादरीकरण.

